

N O R S K R I F T

Redaksjon:

Bernt Fossestøl,	rom C236,	Wergelands hus		
Gudleiv Bø,	" C316,	" "	"	
Åsfrid Svensen	" C318,	" "	"	
Kjell Ivar Vannebo,	" C230,	" "	"	

Manuskripter kan leveres direkte til disse eller sendes til:

NORSKRIFT

Institutt for nordisk språk og litteratur

Postboks 1013, Blindern

OSLO 3

Manuskriptene bør være skrevet på maskin i A4-format, med linjeavstand $1\frac{1}{2}$, marg ca. 4 cm. og med reine typer på et godt fargeband.

NORSKRIFT er et arbeidsskrift og er følgelig beregnet på artikler av foreløpig karakter. Ved eventuelle henvisninger til disse bør det derfor på en eller annen måte markeres at det dreier seg om utkast. Artikkene kan heller ikke mangfoldiggjøres uten tillatelse fra forfatterne.

"THE DECLINE AND RISE OF THE NINTH VOWEL"

og

NOEN BETRAKTNINGER OM R-LYDENS VESEN, VANSKJEBNE
OG UVESEN I ENKELTE FORMER AV SØRLIG SKANDINAVISK

Av Arne Torp

Innledning

	side
Emne og disposisjon	1
Terminologi	3
A. FREMRE VOKALER OG R-PÅVIRKNING	
0. Historisk bakgrunn	5
1-3. Svensk riksspråk (SR)	5
1.1	6
1.2	7
1.3	7
2. SR - ei oppsummering	7
3. Fonemisering av <æ:> og <œ:> i SR	8
4-5. Oslo-mål (OM)	8
4.1. Tradisjonelt OM	8
4.2. Moderne OM	9
5. OM - ei oppsummering	10
6 - 8. Kystmål i Aust-Agder (KMA)	12
7. Kort og lang <æ> i KMA og r-vokalisering	13
7.1. Risør-distriktet	14
7.2. Tvedestrand- og Arendals-distriktet	15
7.3. Grimstad- og Lillesands-distriktet	15
8. Urunda fremre vokaler i et eldre KMA	16
B. R-PÅV SOM SYNKRONT OG DIAKRONT FENOMEN	
9. Ulike realiseringer av /r/	19
9.1. Apikal, dorsal og velarisert r	19
9.2. Retroflekse konsonanter og realiseringa av /r/	21
10. Generelt om r-påvirkninger	23
11. De forskjellige r-påvirkningene	26
11.1. R-åpn	26
11.2. R-velarisering	28
11.3. R-palatalisering	31
12. Om schwa og r-påvirkning	33

	Side
12.1. Schwa i sørlandsmål - og sør for Skagerak	34
12.2. Schwa i bergensk	36
12.3. Schwa i sørøstnorsk	37
12.4. Schwa i østlige KMA	41
12.5. Forholdet mellom schwa i østlige og vestlige KMA	46
12.6. Oppsummering	48

Arne Torp:

"THE DECLINE AND RISE OF THE NINTH VOWEL"¹
og
NOEN BETRAKTNINGER OM R-LYDENS VESEN, VANSKJEBNE
OG UVESEN I ENKELTE FORMER AV SØRLIG SKANDINAVISK²

Innledning

Emne og disposisjon

Utgangspunktet for denne artikkelen er en gammel interesse hos meg for ulike realiseringsmåter av fonemet /r/, og for de fonologiske virkninger dette fonemet har på sine omgivelser. Denne interessen har sikkert sammenheng med mitt eget oppvekstmiljø, der talemålet nok er mer mangfoldig når det gjelder den type fenomener jeg skal behandle nedenfor enn det man finner i dialektene de fleste andre steder i alle fall på norsk område.

Imidlertid er jeg etter hvert blitt oppmerksom på at mange av de fenomenene som jeg helt fra barndommen har observert i min egen dialekt og i by- og bygdemåla i nærheten (dvs i kystmåla i Aust-Agder), faktisk finnes i større og mindre grad innenfor store deler av det skandinaviske språkområdet.

1

Jf Haugen, E. 1980: "The Rise and Fall of the Tenth Vowel". I The Nordic Languages (Oslo) 273-285.

2

En ørliten del av denne artikkelen (hovedsakelig pkt 8) er tidligere presentert som foredrag under en konferanse om Moderne norsk språk (MONS I) i Bergen 15. november 1985, under den kryptiske tittelen "Her ser du reven på revet".

En del av de andre synspunktene som presenteres, la jeg fram i ei foreløpig form på et instituttseminar ved Institutt for nordisk språk og litteratur ved Universitetet i Oslo 26. september 1984 (tittel: "Om r-lydens vesen, vanskjebne og uvesen i det sørlige Skandinavia").

Jeg har derfor villet forsøke å lage en slags skandinavisk oversikt over fenomener som har tilknytning til fonemet /r/, uten at jeg på noen måte vil pretendere å gi noen slags fullstendig framstilling av emnet. Dette gjelder spesielt dansk språkområde, der forholda på dette feltet ser ut til å være særdeles kompliserte (mer om dette seinere).

Jeg har disponert stoffet i to hoveddeler, A og B. I del A tar jeg opp de konsekvenser en foregående eller etterfølgende r har for realiseringa av visse fremre vokaler i en del former av skandinavisk. Denne delen av artikkelen vil derfor - tilsynelatende - handle om vokaler og ikke om r. Poenget er imidlertid at jeg bare omtaler de sidene ved vokalutviklinga som har direkte sammenheng med en foregående eller etterfølgende r.

I del B drøfter jeg først ulike realiseringsmåter av fonemet /r/ i forskjellige former av skandinavisk. Deretter vil jeg prøve å knytte de ulike realiseringsmåtene av /r/ sammen med forskjellige former for påvirkning fra r-en på foregående eller etterfølgende vokal. Til slutt vil jeg se på den såkalte slappe e-lyden ("schwa") i forskjellige dialekter, og drøfte hvilke trykksterke vokaler det i hvert tilfelle er naturlig å identifisere denne med både når den står foran /r/ og i andre omgivelser.

Jeg skal ikke nekte for at enkelte antagelser i del B til en viss grad bygger på nokså tilfeldige og subjektive observasjoner, og jeg vil derfor allerede her understreke at det er sterkt ønskelig med nærmere fonetiske undersøkelser på dette området.

Den noe kryptiske dobbelttittelen på artikkelen refererer seg til innholdet i hver av de to hoveddelene.

I del A er det et viktig poeng for meg å vise at /æ/-fonemets skjebne i flere dialekter har nær sammenheng med om det står foran (evt. etter) /r/ eller ei (jf. pkt 4.1 og 11.1): Hvis /æ/-fonemet er langt og står foran (etter) /r/, bevares det som eget fonem, i andre stillinger faller det sammen med /e(:)/ ("The Decline of the Ninth Vowel"). Seinere kan også kort /æ/ bli "re-etablert" som eget fonem ("the Rise"; jf pkt 4-5).

I del B skriver jeg som nevnt om ulike realiseringer av r-lyden ("dens vesen"), om bortfall og vokalisering av r ("dens vanskjebne") og om påvirkning fra r-en på omgivende vokaler ("dens uvesen").

For å forenkle henvisningene har jeg valgt å nummerere kapitlene fortløpende gjennom hele artikkelen.

Terminologi

Jeg har valgt å bruke termene åpen og lukka om vokaler som <æ> og <ɛ> på den ene sida og vokaler som <i> og <y> på den andre sida.³ Vokalen <e> kaller jeg halvlukka i systemer med fire fonetiske (eller fonemiske) åpningsgrader (jf a nedenfor), men halvåpen i systemer med tre åpningsgrader (jf b nedenfor). Vokalene <ɛ> og <ø> kaller jeg derimot alltid halvåpne.

3

Av tekniske grunner har jeg her brukt < > rundt tegn i fonetisk skrift, mens / / (som normalt) markerer fonemisk skrift.

Eks:

a		b
1. (lukka)	<i> <y>	1. (lukka) <i> <y>
2. (halvlukka)	<e>	
3. (halvåpen)	<ɛ> <ø>	2. (halvåpen) <e> <ø>
4. (åpen)	<æ> <ø>	3. (åpen) <æ> <ø>

Jeg vil for øvrig ofte referere til de forskjellige åpningsgradene bare med tall (1, 2, 3 og 4).

De vokalforandringene som skjer foran og etter /r/, kaller jeg med ett ord for r-påvirkninger (r-påv). Dersom r-påv skyldes en foregående r, kaller jeg den progressiv, og når den skyldes en etterfølgende r, kaller jeg den regressiv.

Dersom en r åpner vokalen - dvs. gjør at den blir åpnere foran eller etter /r/ enn i andre stillinger - kaller jeg det r-åpning (r-åpn). Viss en r trekker en fremre vokal bakover, kaller jeg det r-velarisering (r-vel), og viss den trekker en bakre vokal framover, kaller jeg det r-palatalisering (r-pal).

Både r-åpn, r-vel og r-pal refererer seg altså til r-ens virkninger på en tilstøtende vokal; jf tilsvarende uttrykk som i-omlyd osv., der det også er "påvirkeren" som nevnes, og ikke den påvirka vokalen.

Ved r-vokalisering (r-vok) er det derimot r-en sjøl som blir vokalisert. R-vok er dermed sjølsagt heller ikke noen r-påv. Derimot kan en vokalisert r godt påvirke en (foregående) vokal.

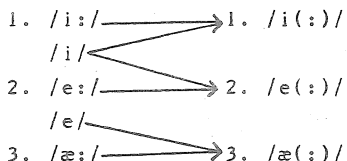

A. FREMRE VOKALER OG R-PÅVIRKNING

I denne delen vil jeg se på utviklinga av framvokalsystemet i en del utvalgte former av svensk og norsk, nemlig mellom-svensk ("uppsvensk") riksspråk (med stockholmsk; pkt. 1-3), Oslo-mål (pkt 4-5) og kystmåla i Aust-Agder (pkt 6-8).

0. Historisk bakgrunn

Her vil jeg bare kort antyde utviklinga av de urunda fremre vokalene fra gammelnordisk (gsv./gno.) fram til de mest arkaiske moderne språkformene jeg skal behandle nedenfor (jf f.eks. 1.1):

Når det gjelder fonemet /æ(:)/, vil jeg i den følgende framstillinga bruke symbolet / $\mathcal{E}(:)$ / for dette fonemet, dersom vedkommende språkform også har en <æ(:)> som allofon av / $\mathcal{E}(:)$ / foran /r/, og < $\mathcal{E}(:)$ > i alle andre stillinger.

1-3. Svensk riksspråk (SR)

Når jeg har valgt å starte med SR, så er det fordi man* her kan finne eksisterende vokalsystemer som jeg meiner svarer nøye til eldre systemer som må ligge til grunn for det en har i dag f.eks. i OM.

Det mest arkaiske av disse SR-systemene ser slik ut (jf Elert 1970:61-63):

1.1

	lange		korte	
	urunda	runda	urunda	runda
1.	/i:/	/y:/	/i/	/y/
2.	/e:/		/e/	
3.	/ɛ:/ ← <ɛ:>	/ø:/ ← <ø:>	/ɛ/ ← <ɛ>	/ø/ ← <ø>
4.	← <æ:>	← <œ:>	← <æ>	← <œ>

Vi har altså like mange korte og lange fremre vokaler. På det fonemiske planet kan vi regne med 3 ulike åpningsgrader av urunda vokaler og 2 av runda, mens vi fonetisk har 4 trinn av urunda og 3 av runda, ettersom de halvåpne fonemene /ɛ/ og /ø/ (både som lange og korte) har åpne allofoner (<æ> og <œ>) foran /r/.

Eks. på fonemisk opposisjon mellom åpningsgrad 2 og 3 (gjengitt med vanlig svensk ortografi):

/e:/	:	/ɛ:/		veta	:	väta
/e/	:	/ɛ/		vett	:	vätt

Eks. på fonetisk forskjell mellom åpningsgrad 3 og 4:

<ɛ:>	:	<æ:>		läs	:	lär
<ɛ>	:	<æ>		säck	:	särk
<ø:>	:	<œ:>		möt	:	mör
<ø>	:	<œ>		född	:	förr

Iflg. Elert (1970:61) finner en åpningsgrad 4 foran /r/ først og fremst i østre Sverige, men hos yngre personer også i andre deler av landet (jf Bucht 1962:8 og Björseth 1958:13).

Alle disse vokalfonemene kan forekomme foran alle konsonanter, bortsett fra kort /e/, som aldri fins foran /r/. De svenske ord verk (arbeid) og värk (betennelse) uttales derfor begge som <værk>.

1.2

I en noe mindre arkaisk variant av SR faller kort /e/ og /ɛ/ sammen i alle posisjoner, slik at f.eks. vett og vätt blir homofoner. Dette er iflg. Elert (1970:62) vanlig "i stora delar av Östra Sverige och i Finland." Han sier også (s.st.) at dette sammenfallet er "accepterat som ett riksspråkligt drag."

1.3

Det gjelder derimot ikke sammenfallet av /e:/ og /ɛ:/ i andre posisjoner enn foran /r/ (og retroflekser). Dette er ikke desto mindre et framtreddende trekk i flere varianter av østlig svensk, bl.a. i Stockholms-dialekten. Det finnes dessuten visstnok i all finlandssvensk, inklusive det finlandssvenske høgspråket.

I disse formene av svensk faller altså veta og väta sammen i <ve:ta>, mens lera og lära ikke gjør det (<le:ra> : <læ:ra>).

2. SR - ei oppsummering

Som vi ser, har alle de formene av svensk som er beskrevet ovenfor (1.1.-1.3), like mange **fonemer**. Forskjellen mellom dem består i at 1.1 og 1.2 skiller **fonetisk** mellom 4 ulike åpningsgrader. I 1.1 opptrer dette systemet både ved korte og lange vokaler, mens 1.2 mangler distinksjonen mellom trinn 2 og 3 når vokalene er korte, og 1.3 også når vokalen er lang. Dette kan kort beskrives slik at vi får et **sammenfall** mellom fonemet /e/ og allofonen <ɛ> av fonemet /ɛ/-først som korte (1,2), deretter også som lange (1,3). Samtidig blir allofonen <æ:> av fonemet /ɛ:/ fonemisert, og fonemet /ɛ:/ kan derfor heretter mest hensiktsmessig noteres som /æ:/.

3. Fonemisering av <æ:> og <œ:> i SR

Der finnes imidlertid også varianter av SR der <æ:> ser ut til å være fonemisert uten at <e:> og <ɛ:> er falt sammen (jf Elert 1970:61). Dette har å gjøre med om der går ei morfemgrense eller ei mellom vokalen og /r/.

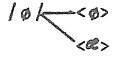
Et ord som klär (pres. av klä) kan således uttales med <ɛ:>, mens f.eks. här har <æ:>. Tilsvarende forhold finner vi ved de runda vokalene <ø:> og <œ:>; jf et minimalt par som mör (flt. av mö) <ø:> : mör (adj.) med <œ:>.

Dersom vi ikke tar hensyn til morfemgrenser i den fonologiske analysen, vil vi dermed få 7 (og ikke 5) lange fremre vokalfonemer i disse formene av SR.

4-5. Oslo-mål (OM)

4.1. Tradisjonelt OM

Iflg. Borgström (1958:29) ser systemet av fremre vokaler slik ut i OM:

lange		korte	
urunda	runda	urunda	runda
1. /i:/	/y:/	/i/	/y/
2. /e:/	/ø:/	/e/	/ø/
3. /æ:/	(/œ:/)		

Av disse fonemene har /æ:/ sterkt begrensa distribusjon, ettersom det står "praktisk talt bare foran /r/ og alveolarer" (s.st.). Dette er lett å forklare historisk, dersom vi antar at et (enda) eldre OM har hatt <ɛ:> og <æ:> allofonisk fordelt på samme måte som SR 1.1 og 1.2.

Tradisjonelt OM synes med andre ord å svare nøyaktig til stockholmsk når det gjelder systemet av fremre vokaler.

De to lange ø-fonemene, /ø:/ og /œ:/, har å gjøre med morfemgrenser, akkurat som i SR (se pkt 3 ovenfor); jf dør (pres. av dø) med /ø:/ : dør (subst.) med /œ:/.

Også Western (1889/1981:84) nevner minimale par som gjø:r (= gjør, pres. av gjø og gjö:r, pres. av gjøre). Derimot er denne fonemiske distinksjonen ikke omtalt hos Brekke (1881/1981) og hos Larsen (1907), men de hevder på den andre sida at ø-lyden uttales annerledes foran /r/ (som <œ>) enn i andre stillinger (<ø>) (Brekke 1981:22 og Larsen 1907:62-63).

4.2. Moderne OM

I moderne OM ser det ut til at både den fonetiske r-påvirkninga på ø-fonemet og dermed sjølsagt også det fonemiske skillet mellom /ø:/ og /œ:/ holder på å forsvinne; i alle fall later det til at disse fenomenene er lite utbredt blant yngre brukere av OM.

Når det gjelder Borgstrøms påstand om at <ℓ> og <æ> er allofoner, så motsies den klart av et par som hesje : herse. For de fleste Oslo-folk er dette nemlig et minimalt par, der motsetningen <ℓ> : <æ> er distinktiv (<hæʂə> : <hæʂə>). Dette har åpenbart å gjøre med sammenfallet av eldre /sj/ og /rs/ i /ʂ/. Dessuten har mange engelske lånord <æ> foran andre konsonanter enn /r/; f.eks. camping, back, snacks. I moderne ungdomssjargong i Oslo finnes også en rekke ord med <æ> i slike stillinger; Eifring (1985:25) siterer bl.a. ord som kæll, sæbb, skræbb, kækse, dæff, snæks (alle med /æ/ for mer "normalnorsk" /a/).

Som det går fram av disse eksemplene, finner vi her både gamle norske ord og ferske engelske lån. Eifring (1985:27) oppsummerer sin diskusjon av disse "æ-formene" slik:

Æ-formene ser altså ut til å ha startet som fleipete etterligninger av bygdemål, mens de i dag oftere har tilknytning til engelsk a-uttale.

Endelig inngår <æ> som førstekomponent i diftongene /æi/ og /æu/, der den sistnevnte som kjent også kan realiseres som /æv/).

Det er med andre ord tydelig at fonotaksen i moderne OM uten videre tillater /æ/ foran andre konsonanter enn /r/, men det kan også se ut til at slike former fremdeles føles som delvis avvikende - den påfallende bruken av "æ-former" i ungdomsspråket tyder på det.

Derimot ser det ikke ut til at OM tillater (kort) <ɛ> foran /r/, unntatt under helt spesielle forhold i sandhi; f.eks. /mɛræ, tɛræ/ (= med deg, til deg). En kan dermed altså si at i moderne OM er det bare <ɛ> som har begrensa distribusjon, ettersom stillinga foran /r/ her er blokkert (jf for øvrig tilsvarende forhold ved /e/ i SR 1.1).

5. OM - ei oppsummering

Etter mitt syn må det være klart at /æ/-fonemet (kort og langt) i OM opprinnelig har vært en allofon av et eldre /ɛ/-fonem foran /r/, nøyaktig som i SR 1.1 og 1.2.

Fonemiseringa av kort <æ> i moderne OM ser ut til å kunne skyldes flere faktorer. Jeg har allerede pekt på sammenfallet av /sj/ og /rs/ som ett moment, og opptaket av engelske lånord med <æ> som et annet.

I yngre OM er også /ʌ/ (av eldre /rɪ/) og /ɪ/ (av /i/) falt sammen (i <ɪ>). Eldre (tilnærma) subminimale par som /pe:ɪ/ (= pæɪ) og /pæ:ɪe/ (= perle) blir i yngre OM til /pe:ɪ/ og /pæ:ɪe/ (jf Jahr 1981). Det er klart at dette sammenfallet

bidrar til å svekke følelsen av at /æ:/ står "praktisk talt bare foran /r/ og alveolarer" (jf 4.1 ovenfor). Denne utviklinga i OM har dermed ført til at fonemet /æ:/ i dag ikke lenger er så bundet til posisjonen foran /r/ - også når vi ser bort fra "ekspressive" unntak som dægn, jævel og bæ (jf Borgstrøm 1958:29).

Et ytterligere forhold som også utvilsomt kan bidra til å "frigjøre" kort og lang <æ> fra posisjonen foran /r/, er det velkjente r-bortfallet foran ikke-dentale konsonanter i sørøstnorsk (jf Rykkvin 1946 og Haugen 1948). I OM kan en i slike tilfeller få både kort og lang <æ> foran andre konsonanter enn /r/, f.eks. **det er ikke det** /dækede:/, **det er vel det** /dæ:velde:/. Imidlertid dukker /r/ normalt opp igjen foran vokal og i absolutt utlyd; f.eks. **det er alt** /dæralt/, **det er sånn det er** /dæ:sondeæ:r/, og foran dental får vi retroflektering, f.eks. **det er nok det** /dæ:ɲokde:/.

Der kan derfor være gode grunner for å regne med at /r/ fremdeles finnes i de "underliggende" fonologiske formene av ord som har r-bortfall i visse stillinger.

Fonemiseringa av kort /æ/ kan dermed som nevnt skyldes både indre utvikling (/sj/, /rs/ > /g/) og lån (fra engelsk og (kanskje) andre dialekter som kan ha <æ> i andre stillinger enn foran /r/). Dessuten kan det muligens spille en viss rolle at systemet av korte og lange vokalfonemer blir identiske når kort /æ/ blir eget fonem.

Etter mitt syn har altså de korte åpne fremre vokalene i OM utvikla seg fra et system med

1) fonemene (kort og lang) /e/, /ɛ/ og /ø/, og med <æ> og <ɛ> som posisjonsbestemte varianter av /ɛ/ og /ø/ foran /r/ (jf 1.1); sannsynligvis via et system med

2) sammenfall av kort /e/ og /ɛ/ (jf 1.2), og videre til et system med

3) sammenfall av (kort og lang) <e> og <ɛ>, men med utskilling av allofonen <æ:> som et eget fonem foran /r/ (jf tradisjonelt OM, 4.1), og endelig til et system med

4) både /æ:/ og /æ/ som egne fonemer, med tilnærma den samme distribusjonen som andre fonemer (yngre OM, 4.2).

Samtidig later altså dessuten fonemiseringa av <œ:> og r-åpn av ø-fonemet til å være langt på veg forsvunnet.

Det er således liten grunn til å regne med r-åpn som en fonologisk regel i moderne OM.

6 - 8. Kystmål i Aust-Agder (KMA)

I disse dialektene finner vi langt mer av r-påv enn i de språkfornene vi tidligere har sett på. Dette må etter mitt syn ha sammenheng med gamle forbindelser til språket sør for Skagerrak, nemlig dansk.

I sitt store verk om lydutviklinga i dansk riksmål etter 1840 bruker Brink og Lund over 60 sider på å skildre r-påv (Brink & Lund 1975:106-170). Men r-påv i dansk går uten tvil mye lenger tilbake i tida enn den perioden Brink og Lund behandler. Jeg meiner derfor at det ikke er urimelig å anta at de aust-egdske r-påv er "utløst" av lignende utviklinger i dansk.

Denne hypotesen støttes av den geografiske utbredelsen av r-påv på Agder: Det er alltid tale om et utprega kystmålsfenomen. Vi finner dem altså først og fremst i de dialektene som også ellers viser flest samsvar med dansk språkutvikling.

De aust-egdske r-påv skiller seg på flere punkter fra de østligere (i SR og (eldre) OM) som vi hittil har sett på:

For det første er r-påv i KMA ikke bare regressiv, men også progressiv.

For det andre finner vi ikke bare r-åpn i KMA, men også r-vel og r-pal.

På et mindre område blir /r/ dessuten ofte vokalisert (jf nærmere under pkt 7 nedenfor).

Alt dette er velkjente fenomener i dansk.

De dialektene jeg skal omtale i det som følger, er det en kan kalle kystmåla i Aust-Agder (KMA), dvs. by- og bygdemåla langs kysten i Aust-Agder fylke og inntil et par mil innover i landet.

I pkt 7 nedenfor vil jeg behandle forekomsten av kort og lang <æ> i forhold til /r/ reint fonotaktisk i de fleste moderne KMA, som stort sett har et vokalsystem som svarer til det Borgstrøm setter opp for tradisjonelt OM. I pkt 8 vil jeg ta for meg r-påv i et mer arkaisk KMA med et vokalsystem av lignende type som SR 1.2 ovenfor.

7. Kort og lang <æ> i KMA og r-vokalisering

Systemet av fremre vokaler i yngre KMA er prinsipielt det samme som i OM, men eksempler på fonemisk opposisjon mellom kort <ɛ> og <æ> finnes knapt, uten at en trekker inn engelske lånord. Lang <æ:> finnes også praktisk talt bare i "r-omgivelser" (jf. nedenfor).

Denne beskrivelsen forutsetter at en i mange tilfeller må regne med /r/ som et underliggende segment som i visse posisjoner ikke manifesteres, dvs. såkalt r-vok (jf Kristoffersen 1980:44ff.). En vokalisert /r/ realiseres etter alle andre vokaler enn (kort og lang) <æ> som en slags åpen

fremre glide; f.eks. hår <ho:æ>, kors <koæ>s>; men etter <æ> forsvinner den helt; f.eks. her eller har <hæ:>, vers <væs>.⁴

Viss vi foretar en rein overflateanalyse i det området som har r-vok, er det derfor lett både å finne eksempler på fonemisk opposisjon mellom kort <ɛ> og <æ> (f.eks. vest <vɛst> : verst <væst>) og på at <æ> finnes utenfor "r-omgivelser" (jf eks. <hæ:> ovenfor).

Imidlertid er der sterke argumenter - bl.a. morfo-fonologiske - for å regne med underliggende /r/ etter <æ(:)>; jf vekslinger som hår - håret (<ho:æ> el. <ho:R> - <ho:Rø>, bær - båret <bæ:> el. <bæ:R> - <bæ:Rø>; spør - spørst <spøR> - <spøæst>, verre - verst <væRø> - <væst>.

Det området som har r-vok, strekker seg langs kysten og 1-2 mil inn i landet fra og med Risør i øst til og med Fjære (mellom Arendal og Grimstad) i vest.⁵

7.1. Risør-distriktet

Her har vi prinsipielt samme fonotaktiske distribusjon av <æ> som i OM, dvs. at den stort sett bare finnes foran /r/. Derimot forekommer <æ> i langt flere ord enn i OM, ettersom kort eller lang /a/ i de fleste andre former av norsk alltid

-----
4

Merk at KMA (bortsett fra yngre mål i Risør-distriktet) mangler retroflekse konsonanter. - Tegnet <æ> er lånt fra Kristoffersen 1980).

5

Reglene for når /r/ vokaliseres, varierer noe i det aktuelle området, men generelt blir r mest vokalisert etter lang trykktung eller (kort) trykklett vokal og foran pause eller konsonant, og minst etter kort trykktung vokal og foran ny vokal. Dessuten er r-vokaliseringa ofte fakultativ etter lang vokal (jf eks. hår og bær ovenfor). Jf ellers nedenfor under pkt 10 s. 25.

realiseres som <æ> foran /r/ i disse måla (r-pal; jf Kristoffersen 1980:50ff). Det samme gjelder for 7.2 (mer om dette nedenfor).

7.2. Tvedestrands- og Arendals-distriktet

Her finnes <æ> ikke bare foran /r/, men også etter; f.eks. breke <bRæ:kø> el. <bRæ:gø>, brekke <bRækø>. Dette er så vidt jeg vet det eneste distrikt der <æ> finnes både før og etter /r/, men stort sett ikke i andre posisjoner.

I Tvedestrands-distriktet finner en <æ> foran /r/ både når den svarer til /e/ el. /æ/ i andre dialekter og når den svarer til /a/; f.eks. blir både her og har uttalt <hæ:(R)>. I Arendals-distriktet heter det derimot tradisjonelt <he:æ> el. <he:R> (= her) og <hæ:(R)> (= har). I dag holder imidlertid former som <hæ:(R)> = her på å trenge inn i Arendals-målet (jf Kristoffersen 1980:48ff), mens r-pal (<hæ:(R)> = har) er på retur i hele området (jf Kristoffersen 1980:50f). Det samme gjelder lang <æ:> etter /r/; f.eks. strev <stRæ:v> (eldre) --> <stRe:v> (yngre).

Tvedestrands-distriktet blir dermed det område der <æ> framkalt ved r-påv (r-åpn og r-pal) forekommer aller hyppigst i ordmassen i den tradisjonelle dialekten.⁶

7.3. Grimstad- og Lillesands-distriktet

Her finnes lang <æ:> bare etter /r/ i det tradisjonelle målet, ettersom disse dialektene ikke har r-pal. Kort <æ> finnes derimot bare foran og etter /r/; f.eks. verk <væRk>, brekke <bRækø>.

6

Dette gjelder i enda sterkere grad når vi trekker inn realiseringa av trykklette vokaler; jf. nedenfor pkt 12.

Liksom i Arendals-distriktet kan en imidlertid i yngre mål også få "østlandsk" distribusjon av lang <æ:> i dette området, dvs. at <æ:> blir mulig foran /r/ og erstattes av <e:> etter /r/.

8. Urunda fremre vokaler i et eldre KMA

Eldre KMA har stort sett et system av fremre urunda vokaler som svarer til SR 1.2, dvs. med 4 fonetisk forskjellige åpningsgrader av lange vokaler og 3 av korte. Som eksempel på en slik dialekt skal jeg ta for meg målet hos den eldre generasjonen (over ca. 40 år) i (øvre) Landvik (nå en del av Grimstad kommune).

Dette er en dialekt med progressiv r-åpn av både fremre halvåpen og halv-lukka urunda vokal, dvs. at åpningsgrad 3 blir 4 og 2 blir 3 etter /r/. Skjematisk kan dette framstilles slik:

lange	korte
1. /i:/	/i/
2. /e:/	
3. /ɛ:/	/ɛ/
4.	

<ɛ:>

<æ:>

<ɛ/

<æ/

Dette får nå den pussige konsekvens at vi får opposisjon både mellom <e:> og <ɛ:> (f.eks. <he:və> = supinum av hive, inf. st.v. : <hɛ:və> = heve, inf.) og mellom <ɛ/> og <æ/> (f.eks. <tɛ:> = tre, n. : <tɛ:> = træ, inf.), derimot ikke mellom <e:> og <æ:>.

Grunnen til at det må være slik, skulle være klar etter det som er sagt ovenfor: <e:> forekommer aldri etter /r/, mens <æ:> bare finnes etter /r/. Nå er det imidlertid ikke mulig å regne <e:> og <æ:> som allofoner av samme fonem, ettersom <ɛ/> ligger fonetisk mellom <e:> og <æ:>, og et eventuelt /e:,æ:/-fonem ville dermed bli umulig å definere i distinktive faktorer slik at det samtidig ble skilt fra /ɛ:/.

Ei løysing kunne selvfølgelig være å regne med tre ulike fonemer, /e:/, /ɛ:/ og /æ:/. Dette må bli resultatet viss en holder strengt på det såkalte biuniqueness-prinsippet (jf Chomsky 1964:94); jf slagordet "once a phoneme, always a phoneme". En vil da ikke kunne tillate at fonen <ɛ:> av og til skal identifiseres som fonemet /e:/ og andre ganger som fonemet /ɛ:/.

Men dermed ville en i alle fall komplisere morfologien på ett bestemt punkt, nemlig i supinum av sterke verb, 1. klasse. Her er det nemlig slik at /ɛ:/ opptrer fast som rotvokal etter /r/; f.eks. <skRɛ:və> = skrevet, <dRɛ:və> = drevet, <gRɛ:bə> = grevet, men <e:> i alle andre stillinger; f.eks. <he:və> (jf ovenfor), <sve:və> = supinum av svive, <pe:bə> = pepet.

Nå vil ikke dette være noe vesentlig argument mot en slik analyse for den som holder strengt på at fonologien skal være autonom i forhold til andre deler av språkbeskrivelsen - for øvrig et krav jeg personlig har en viss sans for.

Imidlertid synes jeg ikke denne innvendinga kan være avgjørende i dette tilfellet, ettersom vi uten videre kan gi ei reint fonologisk (fonotaktisk) presisering av når fonen <ɛ:> realiserer fonemet /e:/ og når den realiserer fonemet /ɛ:/. Dermed er det vel også tvilsomt om en slik analyse kan sies å stå i strid med biuniqueness-prinsippet, i alle fall slik det er definert i Lass 1984:24:

Any phone in a given environment must be an allophone of one and only one phoneme - to prevent ambiguity and secure unique read-off. (utheva av meg)

I dette tilfellet kan vi jo nettopp definere i hvilke omgivelser fonen <ɛ:> realiserer fonemet /e:/ og når den realiserer fonemet /ɛ:/.

Jeg synes derfor den mest tiltalende løysinga er den jeg har skissert i skjemaet ovenfor. Fonen <ɛ:> i eldre Landvik-mål kan dermed realisere to forskjellige fonemer, nemlig /e:/ etter /r/, og /ɛ:/ i alle andre stillinger. Vi har altså her et eksempel på det som kalles fonemisk overlapping (jf Hyman 1975:67-69). Ut fra det som er sagt ovenfor om danske drag i KMA er det jo ikke overraskende at nettopp dansk oppviser enda tydeligere eksempler på den slags "kjedeforskyvinger" og overlappinger ved r-påv enn det vi her finner i eldre Landvik-mål (jf Hyman 1975:68-69).

Utviklinga fra eldre Landvik-mål fram til yngre KMA har da i prinsippet foregått på samme måte som fra SR 1.2 til 1.3 (jf ovenfor), eller fra stadium 2 til stadium 3 i OM (jf pkt 5 ovenfor); dvs. sammenfall av /e:/ og /ɛ:/ og fonemisering av /æ:/ etter /r/ (i SR og OM foran /r/).

B. R-påv som synkront og diakront fenomen

Jeg vil nå prøve å gi ei samla framstilling av de r-påv jeg meiner vi kan finne spor av i forskjellige former av skandinavisk. Jeg kommer likevel til å legge uforholdsmessig stor vekt på KMA, først og fremst fordi jeg sjøl kjenner disse måla godt, men også fordi vi her som sagt finner svært mange typer av r-påv.

Framstillinga vil være primært synkron, men når jeg finner det hensiktsmessig, vil jeg heller ikke vike tilbake for å rekonstruere språkstadier som ikke lenger kan belegges i levende språkbruk.

Jeg vil også prøve å forklare de forskjellige formene for r-påv som fonetisk (artikulatorisk) "naturlige" prosesser, og ikke bare registrere at en bestemt r-påv finnes i den eller den språkforma.

For å komme fram til en slik "forklarende" beskrivelse blir det nødvendig å gå nærmere inn på de forskjellige realiseringer /r/ kan ha i de aktuelle språkformene.

9. Ulike realiseringer av /r/

9.1. Apikal, dorsal og velarisert r

Det er velkjent at vi har to "hovedrealiseringer" av konsonantfonemet /r/ i skandinavisk, nemlig enten som apikal (vibrant, "tap", frikativ eller approksimant), såkalt fremre r eller rulle-r (<r>), eller som dorsal (vibrant, frikativ eller approksimant), såkalt bakre r eller skarre-r (<R>).⁷

7

For enkelhets skyld noterer jeg alle slags apikale realiseringer av r som <r> og alle dorsale som <R>.

Den geografiske fordelinga av disse to r-uttalene i Skandinavia er også velkjent: Den dorsale er nesten enerådende i Danmark, og den finnes også i Sør-Sverige (jf Sjöstedt 1936 og Elert 1976) og på Sør- og Vestlandet i Norge (jf Foldvik 1978). Det er dessuten nokså allment godtatt at dorsal r er en relativt sein fonetisk innovasjon i alle europeiske språk (jf Trudgill 1983:56).

Historisk er det altså fullt mulig å anta at en dialekt som nå har <R>, for ikke så altfor lenge sia har hatt <r>, mens det omvendte aldri kan være tilfellet.

I sin artikkel om realisasjonen av r i norsk skriver Foldvik at om lag 30 % av hans informanter fra Nord-Vestlandet bruker noe han kaller en "velarisert alveolar tap/flap <ɾ>" (Foldvik 1978:110). Med denne termen sikter han vel til en artikulasjon der den primære innsnevringa er mellom apex og alveoli (tap/flap), men at dorsum samtidig er heva mot velum, slik at r-lyden får en annen klangfarge enn når dorsum ligger i nøytral stilling.

Det er mitt bestemte inntrykk at en slik velarisert apikal r er langt vanligere i norsk enn det som går fram av Foldviks artikkel. Etter mitt syn er den apikale r-en mer eller mindre tydelig velarisert i de fleste former av sør- og vestlandsk, dvs. utenfor det området der en har retrofleksjer (og eventuelt tjukk l). Dersom dette er tilfellet - noe som sjølsagt bør etterprøves nærmere med fonetiske feltstudier - så kan dét kanskje gi et svar på hvorfor dorsal r har slått gjennom nettopp i sørvestlandsk: Den reinte artikulatoriske skilnaden mellom en apikal velarisert r og en reinte dorsal r består bare i at innsnevringa mellom dorsum og velum (uvula) går over fra å være sekundær til å bli primær.

9.2. Retroflekse konsonanter og realiseringa av /r/

Dersom det er rett at vegen til dorsal r går via en velarisert apikal r, vil det også muligens kunne forklare den sosiolingvistisk sett noe uventa utbredelsen av dorsal r i Skandinavia. Flere har pekt på at dorsal r i Vest-Europa har en tendens til å "hoppe" fra storby til storby, mens den mellomliggende landsbygda i første omgang ikke blir berørt (jf Chambers & Trudgill 1980:189). I skandinavisk sammenheng er det da påfallende at store bysentra som Stockholm og Oslo ikke har denne overgangen, mens f.eks. Sør- og Vestlandet i Norge oppviser det "normaleuropeiske" spredningsmønsteret fra by til landdistriktene omkring (jf Foldvik 1978:117).

Trudgill har vært inne på at reint lingvistiske forhold kan virke inn på sannsynligheten for om dorsal r skal vinne innpass eller ei. I Trudgill 1983:83 peker han på at dorsal r er mindre vanlig på nederlandsk språkområde enn ellers i Vest-Europa, og han tenker seg da at dette kan ha ei reint lingvistisk forklaring:

In Dutch there was already a uvular or velar fricative resembling the uvular r. Adoption of the innovation might therefore have led to a loss of phonological contrast, and resistance may therefore have been stronger than in other areas.

Jeg forestiller meg at fraværet av dorsal r i østnorsk, nordnorsk og "nordlig" svensk også kan ha ei lingvistisk forklaring. Som kjent smelter /r/ i alle disse språkfornene sammen med en etterfølgende apikal (eller rettere laminal; jf Endresen 1985) til såkalte retroflekse lyder. Det virker rimelig å anta at den sterke bakoverbøyinga av apex som kreves for å få til den retroflekse artikulasjonen, vanskelig lar seg forene med sekundær heving av dorsum, og dette vil i sin tur naturlig nok også kunne forhindre at /r/ blir velarisert.

Nå er det en kjent sak at der finnes visse enkeltindivider (eller kanskje til og med familier) f.eks. på Østlandet, som både har retrofleksler og dorsal r, men etter mi erfaring kan dette normalt tilskrives enten miljøfaktorer (av typen "barnepike fra Sørlandet") eller såkalt talefeil (på linje med lesping osv.). Jeg vil derfor betrakte kombinasjonen av retrofleksler og dorsal r som fonologisk avvikende, først og fremst på grunn av det fonetisk (artikulatorisk) sett høyst usannsynlige resultatet av en assimilasjon dorsal r + apikal/laminal = retrofleks apikal (jf Borgstrøm 1958:37).

Et ytterligere argument for at der finnes et lingvistisk implikasjonsforhold mellom retrofleksler og apikal r på den ene sida og mangel på retrofleksler og mulighet for dorsal r på den andre, kan vi finne på svensk språkområde. "Konsekvent" bruk av dorsal r - dvs. i alle stillinger - finnes som nevnt lengst sør i Sverige (Skåne osv.). Men i et stort område lenger nord (størsteparten av Västergötland og Östergötland + søndre Värmland) finner vi <R> og <r> fordelt etter et allofonisk prinsipp: <R> brukes initialt og etter kort trykksterk vokal, <r> i alle andre stillinger (jf Elert 1970:81). Det interessante her er at <R> ikke brukes nettopp i de tilfeller hvor der er mulighet for at /r/ + apikal kan smelte sammen til retrofleks (Elert 1970:72-75).

I resonnementet ovenfor har jeg hele tida gått ut fra som en forutsetning at retrofleksene språkhistorisk sett er eldre i skandinavisk enn dorsal r - noe jeg meiner er nokså opplagt.⁸ Dersom mi framstilling av forholdet mellom de retroflekskonsonantene og ulike realiseringer av /r/ er riktig, har vi her et eksempel på at én innovasjon - nemlig framveksten av retroflekskonsonanter - blokkerer en annen innovasjon - nemlig utviklinga av dorsal r.

8

Jf Nielsen (1950), som tidfester det første noenlunde sikre vitnemål om dorsal r i dansk (københavnsk) til 1781. Stort eldre kan vel da denne uttalen knapt være i Skandinavia.

10. Generelt om r-påvirkninger

I dette avsnittet vil jeg lansere noen hypoteser om innbyrdes forbindelse mellom forskjellige slags r-påv og mellom forskjellige r-påv og ulike realiseringsmåter av /r/.

1. Horisontal r-påv (dvs. r-vel og r-pal) finnes bare når r-påv er regressiv.

2. R-vel og progressiv r-påv finnes bare i språkformer som har dorsal eller velarisert r.

3. "Horisontal" r-påv (dvs. r-vel og r-pal) impliserer i de fleste tilfelle at der finnes "vertikal" r-påv (r-åpn) i den samme språkforma, men ikke omvendt.

4. Sannsynligheten for at en vokal skal bli utsatt for r-påv er størst når vokalen er

- a) trykksvak, mindre når den er
- b) trykksterk og kort, og minst når den er
- c) trykksterk og lang.

5. Sannsynligheten for at en r skal påvirke en vokal er størst i språkformer der /r/ ofte

- a) vokaliseres, mindre der /r/ alltid realiseres som
- b) <R>, og minst der /r/ alltid realiseres som
- c) <r> (eller retrofleks).

Som det går fram av denne oppstillinga, har jeg satt opp de tre første hypotesene som mer eller mindre absolutte, mens det i de to siste bare er tale om større og mindre grad av sannsynlighet. Jeg vil her understreke at alle hypotesene naturligvis er tentative; de baserer seg utelukkende på de data jeg for øyeblikket har kjennskap til fra norsk (og delvis svensk) språkmateriale.

Før vi går videre, vil jeg knytte noen kommentarer til hver av disse hypotesene.

Til hypotese 1 har jeg ingen annen kommentar enn at den synes å dekke de data jeg kjenner til fra norsk og svensk. Derimot tror jeg ikke den holder for dansk, der r-påv som nevnt har et helt annet og større omfang enn på den skandinaviske halvøya.

Første delen av hypotese 2, dvs. at r-vel bare finnes foran dorsal r og velarisert r, er fonetisk sannsynlig, og for så vidt heller ingen ny oppdagelse, i alle fall ikke når det gjelder r-vel foran dorsal r. Således skriver f.eks. Berntsen og Larsen i Stavanger Bymål (1925:13) slik om r-vel av æ og ø:

Den velare R har altså i folkesproget tilbøielighet til å forrykke artikulasjonen av den foregående vokal bakover, altså bringe den nærmere sitt eget artikulasjonssted, hvad der i og for sig er ganske naturlig, således at de fremre vokaler æ og ø blir bakre vokaler, a og å.

Når det gjelder siste delen av hypotese 2, nemlig at progressiv r-påv bare opptrer i forbindelse med dorsal eller velarisert r, så tror jeg dette forholdet må sees i sammenheng med hypotese 5. Her hevdes det nemlig at sannsynligheten for at /r/ skal påvirke en vokal, er større ved <R> enn ved <r> (jf 5 b og c). Det virker derfor også sannsynlig at den mer "spesielle" progressive r-påv forutsetter en annen "spesiell" faktor, nemlig dorsal, evt. velarisert /r/.

"Implikasjonen" i hypotese 3 gjelder så vidt jeg vet over alt på norsk og svensk område unntatt i Rogaland og Bergen, der målet har r-vel, men ikke r-åpn. I dansk finnes derimot både r-vel og r-åpn, og det samme gjelder vestlige KVA.

Det går for øvrig fram av første delen av hypotese 2 at horisontal r-påv ikke (kan) finnes i mål som har apikal (ikke-velarisert) r.

Når det gjelder hypotese 4, så ser jeg på dette "sannsynlighetshierarkiet" som en refleks av den fonologiske "stabilitet" man kan forvente hos forskjellige vokaler: Det virker rimelig å anta at en trykksvak vokal er minst "stabil" (og dermed lettest "påvirkelig") og at en lang trykksterk er mest stabil, og at en kort trykksterk faller et sted midt imellom. Lydutviklinga i de fleste germanske språk viser i alle fall tydelig at trykksvake vokaler er svært mye utsatt for reduksjon og bortfall, og korte trykksterke vokaler blir ofte åpna (eller "lax"), mens lange trykksterke vokaler holder seg - eller utvikler seg til diftonger.

Jeg vil her legge til at et lignende sannsynlighetshierarki gjelder for r-vok: En r blir lettest vokalisert etter

a) trykksvak vokal når der følger en konsonant eller pause; mindre lett etter

b) trykksterk lang vokal når der følger konsonant eller pause, og aldri etter

c) trykksterk kort vokal.

I min dialekt (fra Holt i Aust-Agder) heter det således

a) <e:tæ>, <e:tæma:t>, men <e:t@Rup> (= eter, eter mat, eter opp)

b) <se:R> eller <se:æ>, men <se:Rup> (= ser, ser opp)

c) <tvæR> (= tverr)

Også dette virker sannsynlig ut fra det vi vet om utviklinga av konsonanter i germansk: De faller lettere bort i trykksvake enn i trykksterke stavelser, og lettere når de er korte (dvs står etter lang vokal i moderne norsk) enn når de er lange (dvs står etter kort vokal). - At /r/ vokaliseres mindre foran vokal enn foran konsonant og pause, kommer vel av en generell "uvilje" i språket mot hiatus.

Hypotese 5 finner jeg rimelig ut fra et lignende resonnement som det man stundom bruker i forbindelse med omlyd: Urnordisk /gæstiz/ har via <gæstiz> utvikla seg til (eldre) norr. /gæstr/, der fonemet /æ/ i rota fremdeles viser at det en gang må ha vært en /i/ i endestavelsen. I overgangsforma <gæstiz> kan vi på en måte si at /i/ uttrykkes "dobbelt": Først gjennom allofonen <æ> (av /a/), og dernest ved segmentet /i/.

Helt analogt kan vi tenke oss utviklinga av f.eks. /ɛ/ i KMA som har r-vok (jf 7.1-7.2):

1. /pɛrm/
2. /pærm/ (r-åpn)
3. /pæ:m/ (r-vok + vokalforlenging)

På stadium 2 kan vi da si at r-en er uttrykt dobbelt: Først ved fonen <æ>, som bare opptrer foran /r/, og dernest ved /r/. Jeg tror derfor ikke det er noen tilfeldighet at det bare er etter vokalen <æ> at r-vok fører til fullstendig bortfall av /r/ (jf pkt 7 ovenfor): Fonemet /r/ er i virkeligheten fonologisk **redundant** etter <æ>, ettersom <æ> bare kan stå foran (eller etter) /r/.

Forholdet mellom r-vok og bortfall av /r/ etter <æ> skal vi for øvrig komme tilbake til under pkt 11.3 nedenfor.

11. De forskjellige r-påvirkningene

11.1. R-åpn

Dette er den uten sammenligning vanligste forma for r-påv. På norsk og svensk område ser det ut til å være bare de fremre halvåpne vokalene som blir påvirka; i dansk virker det som nær sagt alle vokaler kan påvirkes (jf Brink & Lund 1975:106-170).

De eneste dialektene som har tydelige spor av r-påv, men ikke r-åpn, finner vi så vidt jeg har kunnet konstatere bare i deler av Rogaland, nærmere bestemt i Ryfylke og Stavanger-Sandnes-området - og dessuten i Bergen. Her kan vi finne tydelige spor av r-vel, men så vidt jeg vet, ikke r-åpn. Dette er etter mi mening bakgrunnen for at disse rygske dialektene har "mista" det niende fonemet i sitt vokalsystem: Både rygsk og sørøstnorsk (inklusive KMA) har hatt (kort og lang) <ɛ> som den "normale" realiseringa av sitt /æ/-fonem, og både i øst og vest har <ɛ> seinere falt sammen med <e>. Men i øst har altså den lange allofonen <æ: > holdt seg atskilt, og har dermed danna grunnlaget for et nytt "oppsving" for æ-fonemet, både som kort og langt i OM (jf pkt 4-5; jf også den engelske tittelen på denne artikkelen).

I de omtalte delene av Rogaland måtte derimot sammenfallet av <ɛ> og <e> føre til at fonemet /æ/ forsvant totalt fra vokalsystemet, og ord med /æ/ kan dermed ikke komme inn i disse dialektene igjen på annen måte enn gjennom reinte lån - og her ikke som "fonotaktisk lån" (jf engelske lånnord som *camping* osv i OM), men som "fonologisk lån", dvs at en rett og slett låner inn et helt nytt fonem. Dette skjer naturlig nok ikke så lett som overføring til nye posisjoner av et fonem som allerede finnes i systemet. Omdal (1967) hevder således at det høyere talemålet i Stavanger "helst" har det samme vokalsystemet som folkemålet, mens Sandøy (1985:283) fører opp /æ/ som eget fonem for den høyere talemålsvarianten i Stavanger.⁹

Som det går fram av hypotese 2 (s.23), finnes progressiv r-påv bare der /r/ er dorsal eller velarisert. Vi kan dermed ikke vente å finne progressiv r-åpn i norsk øst for Risør-distriktet. Av pkt 7 ovenfor går det fram at r-åpn i KMA

9

Av den transkriberte målprøva hos Sandøy (1985:281-283) går det imidlertid fram at <e> og <æ> nærmest må stå i fri variasjon; ordet her er således transkribert både <hæ: > (en gang, trykklett) og <he: > (to ganger).

bare er regressiv i Risør-distriktet (og lenger øst; jf 7.1), at den er både regressiv og progressiv i Tvedestrands-distriktet (7.2), og at den er progressiv fra og med Arendals-distriktet og videre vestover (7.2 og 7.3).

I dansk er r-åpn både regressiv og progressiv. Som i Tvedestrands-distriktet er gjerne det fonetiske resultatet det samme (eller i alle fall svært likt) både ved regressiv og progressiv r-åpn i dansk.

11.2. R-velarisering

Denne r-påv finnes som nevnt i hypotese 3 bare i språkformer med dorsal eller velarisert r. I vårt land finner vi den derfor bare fra og med Risør-distriktet og videre vestover i KMA.

På norsk (og svensk?) område ser den ut til å være bare regressiv, og det er først og fremst de korte åpne fremre vokalene /æ/ og /ø/ som blir påvirket til /a/ og /o/. I dansk finner vi derimot her også eksempler på både regressiv og progressiv r-påv (jf f.eks. Brink & Lund 1975:128-133).

R-vel ser ut til å være mer eller mindre vanlig i de fleste former av skandinavisk som har dorsal r. I dansk er den - som andre r-påv - svært utbredt, så vidt jeg har kunnet konstatere, både i riksspråket og i dialektene (jf Brink & Lund 1975). I Sverige finnes den i alle fall i Skåne, der kort ä og ö foran r iflg. Pamp 1978:38 går over til a og o ("värre blir varre och mörk blir märk").

I Norge kjenner jeg bare til et mindre område i Rogaland som har r-vel av både runda og urunda fremre vokal. Sentrum for dette fenomenet ser ut til å være det tradisjonelle folke-målet i Stavanger, der det later til at både eldre kort /e/ (fonemet /æ/ finnes som nevnt ikke i denne dialekten) og /ø/ er gått over til henholdsvis /a/ og /o/ foran /r/ (jf Larsen

& Berntsen 1925:73-74 og 145). Fra synopsen i Norsk mål-førearkiv har jeg dessuten notert former som **marr**, **borg**, **varst**, **vark** (= **merr**, **berg**, **verst**, **verk**) fra bygder på Nord-Jæren og i Ryfylke, derimot knapt nok eksempler på ord med /o/ for (eldre) /ø/. Det ser derfor ut som om i alle fall overgangen /e/ --> /a/ finnes på et noe større område i Rogaland.

I KMA finner vi på den andre sida til dels konsekvent gjennomført r-vel av kort /ø/ i tradisjonelt bygdemål, i Risør-distriktet også av lang /ø:/. I det sistnevnte området finnes derimot overhodet ikke eksempler på r-vel av /a/ (men tvertimot r-pal av /a/; jf pkt 11.3 nedenfor).

Bergensmålet ser også ut til å ha hatt full r-vel av kort /ø/ (jf. Larsen & Stolz 1911:72-73), men så vidt jeg kjenner til, ikke av trykksterk /æ/ (jf imidlertid pkt 12.2 nedenfor).

De dialektene som har klare eksempler på r-vel foran **apikal** r, finnes først og fremst i nærheten av området for dorsal r; dvs. i Ryfylke og i Risør-distriktet. Her regner jeg da med at r-en må være velarisert; jf. 9.1 ovenfor.

Som nevnt ovenfor er dialektene i Risør-distriktet de eneste jeg kjenner til som har r-vel av **lang** vokal, nemlig /ø:/. I Risør-distriktet heter det derfor tradisjonelt f.eks. /ho:re/ - /horte/, /spo:re/ - /sporte/ (= **høre** - **hørte**, **spørre** - **spurte**), mens man i vestlige KMA kan få morfofonologiske vekslinger som /hø:re/ - /horte/, /spø:re/ - /sporte/. Som det går fram av hypotese 4 (s. 23), har dermed målet i Risør-distriktet gjennomført r-vel av /ø/ "maksimalt", ettersom den her også opptrer ved **lang** vokal (jf 4.c).

Det kan virke underlig at r-vel av /ø/ virker sterkest i utkanten av det området som har r-vel - i måla øst for Risør finnes den nemlig ikke over hodet. Det er imidlertid et

velkjent fenomen i dialektgeografien at et språklig særdrag "overdrives" når en nærmer seg grensa for fenomenet. Dette har i norsk målføregransking gjerne gått under betegnelsen **nabo-opposisjon**, et uttrykk som opprinnelig stammer fra Amund B. Larsen (jf Larsen 1917). I det foreliggende tilfelle er det imidlertid ikke snakk om noen slags "hyperdialektisme", slik nabo-opposisjonsfenomenene også er blitt kalt (jf. Trudgill 1985:35), men rett og slett at regelen /ø/ --> /o/ foran /r/ blir generalisert til å gjelde også for lang /ø:/.

Jeg har her beskrevet r-vel av /ø/ som en fonologisk regel, som virker unntaksløst i bestemte omgivelser. Slik er det også tydeligvis i de mest tradisjonelle talemålsvarietetene i Risør-distriktet, og slik kan det vel også ha vært med r-vel andre steder (f.eks. i folkemålet i Bergen og Stavanger). Det samme kan imidlertid ikke sies om r-vel av trykksterke vokaler flere andre steder - her er det tvert imot ofte slik at vi finner klare eksempler på r-vel i noen ord, mens den mangler i andre. Dette kan forklares på i alle fall to måter:

1) Regelen har vært allmenn på et tidligere språktrinn, men har deretter blitt "trengt tilbake" ved lån fra standardtalemål og andre dialekter som ikke har regelen.

2) Regelen har begynt å virke i bestemte ord, men har på et eller annet tidspunkt "abortert", og har derfor aldri rukket å bli noen **generell** fonologiske regel. Denne siste forklaringa bygger på teorien om at alle fonologiske forandringer starter i bestemte ord og sprer seg deretter gradvis til stadig flere ord - først langsomt - deretter svært raskt - og til sist langsomt igjen (jf Lass 1984:324-329).

Hvilken av disse to forklaringsmåtene er så den rette når det gjelder r-vel? Etter mitt syn kan begge være det.

Som nevnt har r-vel av /ø/ helt tydelig vært allmenn f.eks. i Risør-distriktet. Når den i dag er på rask tilbakegang og sikkert helt borte hos mange unge, så kan ikke dette skyldes annet enn massivt lån.

Derimot har jeg mer tru på "abort-teorien" f.eks. når det gjelder den sporadiske overgangen /æ/ --> /a/ foran /r/ i vestlige KMA (f.eks. i Grimstad/Lillesands-distriktet). Her har jeg nemlig ikke klart å oppspore annet enn nærmest anekdotisk tradisjon om overgangen i bestemte ord (f.eks. /artor/ = erter). Dersom denne overgangen noen gang har vært allmenn i disse dialektene, må i så fall låneprosessen ha starta langt tidligere enn tilfellet er med /ø/ foran /r/ i måla lenger øst.

11.3. R-palatalisering

Denne overgangen kan ved første øyekast se ut som et slags "speilbilde" av r-vel. Dette tror jeg imidlertid ikke er tilfelle.

For det første er det bare én bakre vokal som blir ramma av r-pal, nemlig den åpne urunda vokalen /a/, og da alltid i samme grad enten den er kort eller lang. Det siste står i klar motsetning til r-vel, som jo langt oftere virker på korte enn på lange vokaler.

For det andre finner vi både r-pal (av /a/) og r-vel av /ø/ innenfor ett og samme dialektområde - nemlig østlige KMA -og det ville jo være høyst merkelig om den samme slags /r/ skulle virke palataliserende på en åpen bakre urunda vokal samtidig som den virker velariserende på en halvåpen fremre runda vokal.

Jeg trur derfor vi må se oss om etter ei forklaring som kan sette r-pal og r-vel i forbindelse med ulike realiseringer av /r/-fonemet i en og samme dialekt.

Etter mitt syn er dette absolutt mulig i dette området. Det viser seg nemlig at området som har r-pal faller fullstendig sammen med det området som har r-vok (i alle fall dersom min analyse s. 41ff nedenfor er korrekt - viss ikke, finnes r-pal på et noe mindre område enn r-vok; jf geografisk avgrensing under pkt 7 ovenfor).

Min teori er da den at r-pal har lingvistisk sammenheng med r-vok. Som det går fram av pkt 7, realiseres vokalisert r som en åpen fremre glide <æ> etter andre vokaler enn <a>, mens den forsvinner helt etter <a>. Jeg tenker meg da at r-pal-regelen sterkt forenkla kan settes opp slik (jf Kristoffersen 1980:214-215):

$$\begin{array}{ccc}
 \left[\begin{array}{l} + \text{ SYLL} \\ + \text{ ÅPEN} \\ + \text{ BAKRE} \end{array} \right] & \left[\begin{array}{l} - \text{ SYLL} \\ + \text{ ÅPEN} \\ 0 \text{ BAKRE} \end{array} \right] & \text{---->} \left[\begin{array}{l} + \text{ SYLL} \\ + \text{ ÅPEN} \\ - \text{ BAKRE} \end{array} \right] \\
 <a> & <æ> & <æ>
 \end{array}$$

Som det går fram av denne oppstillinga, er det bare faktoren SYLL (= syllabisk, dvs. stavelsesdannende) som skiller mellom de "riktige" vokalene <a> og <æ> på den ene sida og den vokaliserte r-en (<æ>) på den andre. <a> og <æ> skilles derimot ved faktoren BAKRE, mens <æ> er uspesifisert for denne faktoren.

Det som da skjer reint fonologisk ved r-pal når en bruker dette faktorsettet, er følgende: Motsetningen +/- BAKRE blir oppheva når en + ÅPEN vokal følges av <æ>. Samtidig må segmentet <æ> forsvinne, ettersom det eneste som skiller <a> og <æ>, er faktoren SYLL, og dermed "smelter" <a> og <æ> sammen til <æ>.

At "sammenfallsproduktet" ikke blir <a>, kan forklares ved at faktoren + BAKRE er markert ved urunda vokaler - noe som for øvrig er fullt i samsvar med den generelle markerthets-teorien (jf. f.eks. Lass 1984:132).

I dette resonnementet har jeg altså gått ut fra at det er den vokaliserte r-en, <æ>, som forårsaker r-pal. Det som nå blir litt problematisk i denne sammenhengen, er det faktum at vi får r-pal også foran konsonantisk r (<R> eller <r>). Dette meiner jeg imidlertid kan forklares f.eks. morfofonologisk. Der finnes nemlig klare eksempler på morfofonologisk veksling mellom <R> og <æ> og mellom <æ:R> og <æ:R>; f.eks. <spø:R> - <spøæ st> (= spørre - spørs); <hæ:du> - <hæ:Ran> (= har du - har han). Der skulle derfor være god grunn til å anta at ei eventuell tidligere veksling mellom <æ> og <a> foran henholdsvis vokalisert og konsonantisk r (f.eks. <hæ:du> : * <ha:Ran>) ville bli utjevna, ettersom språkbrukerne må ha ei helt klar kjensle av at vokalisert og konsonantisk r er "det samme", og at <æ> kan være "det samme som" /a/ + <æ>; jf helt normale vekslinger i østlige KMA som <sto:R> - <sto:æ> (= stå - står) og <ta:R> - <ta:æ> (= ta, tar).

12. Om schwa og r-påvirkning

Det er velkjent at flere vesteuropeiske språk i trykksvake stavelser har en vokallyd <ə> - ofte kalt schwa - som bare forekommer i slike stavelser, og som derfor ikke alltid like lett lar seg entydig identifisere med noen bestemt av de vokalene som forekommer i trykksterke stavelser. Noen vil regne schwa som eget fonem (jf Vanvik 1965:26) på grunnlag av minimale par som f.eks. OM <ɥ:rət> (= full av ur) : <ɥ:ræt> (= urett), mens andre prøver å "bortforklare" schwa som fonem ved å regne med såkalt bitrykk i sammensatte ord (altså /'ɥ:ret/ : /'ɥ:,ret/, eller med distinktiv konsonantlengde (/ɥ:ret/ : /ɥ:ret:/; jf Borgstøm 1958:35).

De som ikke regner schwa som eget fonem, bruker oftest å identifisere den med det trykksterke korte /e/-fonemet i OM, mens den i andre dialekter dels blir identifisert med /ø/ (f.eks. i nord-gudbrandsdalsk) og dels med /æ/ (f.eks. i hallingmål).

Etter mi meining kan r-påv være ett (av flere mulige) kriterium som kan brukes til å avgjøre hvilken trykksterk vokal det er rimeligst å identifisere schwa med i forskjellige dialekter. Iflg hypotese 4.a (s. 23) skjer jo nemlig r-påv lettest i trykksvake stavelser, og viss vi da kan konstatere at en r-påvirka schwa entydig kan identifiseres med en bestemt trykksterk vokal, så meiner jeg vi må kunne gå ut fra at schwa uten r-påv skal identifiseres med den tilsvarende (ikke-r-påvirka) trykksterke vokalen. Dette vil da f.eks. si at viss vi har /o/ som r-påvirka schwa i en dialekt som har r-vel /ø/ --> /o/, så bør schwa uten r-påv identifiseres som /ø/.

12.1. Schwa i sørlandsmål - og sør for Skagerrak

Dette innebærer at schwa uten r-påv i de fleste kystdialekter mellom Arendal og Stavanger må identifiseres med (trykksterk) /ø/, ettersom schwa realiseres som /o/ foran /r/ i størsteparten av dette området. Det samme gjelder for øvrig schwa i sørsvensk (skånsk), og så vidt jeg vet i hele Danmark.

Nå er det riktignok ikke like mye r-vel av trykksterk /ø/ i alle disse dialektene. Dette er imidlertid ikke noe avgjørende argument mot å analysere ("upåvirka") schwa som /ø/. Iflg hypotese 4.a er det jo nemlig slik at r-påv virker sterkest på trykksvake vokaler, og vi kan derfor godt ha konsekvent r-vel av schwa, sjøl om trykksterk /ø/ (stort sett) forblir upåvirka. Som nevnt s. 30f ovenfor, er r-vel av /ø/ i mange dialekter nå trengt sterkt tilbake i trykksterk stilling, men jeg kjenner over hodet ikke til at det samme gjelder r-vel av schwa; den holder seg svært godt, ser det ut for.

At analysen av schwa som /ø/ i de omtalte dialektene også stemmer med intuisjonen hos språkbrukerene, har jeg flere vitnemål om. -- Da jeg for et par år sia bad noen ungdoms-

skoleelever i Grimstad skrive ned ord som jente og bøtte nøyaktig slik de uttalte dem, fikk jeg til min overraskelse orda transkribert av én elev som jentø og bøttø.- At alle de andre elevene skreiv -e, beviser sjølsagt ikke noe som helst annet enn at de hadde lært vanlig rettskrivning og var bundet av den.

Og når dansker uten å bruke spesiell lydskrift skal uttrykke eksplisitt at det dreier seg om schwa og ikke noe som helst annet, så griper de tydeligvis også til ø-tegnet: I Brink & Lund (1974:24) er ordet **hundene** gjengitt uten lydskrift som **hunðnø** for å vise at ordet her skal uttales "overtydlig" som <hunðnø> (i motsetning til "normal" dansk uttale <hunpø>).

Av kommentaren til hypotese 4 (s.25) går det fram at r-vok er vanligst i trykksvake stavelser. De KMA som har r-vok (jf pkt. 7 ovenfor), har derfor fast vokalisering av schwa + /r/ foran konsonant eller pause. I østlige KMA realiseres denne forbindelsen som <æ>; f.eks. <hæstæ> = hester (mer om dette nedenfor), men i Arendals-distriktet er realiseringa <o>; f.eks. <hæsto>. Foran vokal kan en da få "linking r", som det kalles på engelsk (jf Jones 1967:XXVI), samtidig som r-påv på schwa forsvinner (!); f.eks. <hæstøRokø:æ> (øst) eller <hæstøRokø:o> (Arendal) = hester og kuer.

I Arendals-måla, der r-påvirka schwa er <o>, kan en dermed få "intrusive r" foran vokal i ord som også i andre former av norsk ender på trykksvak <o>, f.eks. <al(t)so>, <oso> (=altså, også). Overraskende er det derimot at disse to orda har formene /al(t)sor/ og /osor/ langt vestenfor r-vokaliseringsområdet, bl.a. i Kristiansand (jf åssår i Johnsen 1942:226).

Kan dette bety at r-vok tidligere har strakt seg mye lenger vestover på Agder-kysten, og at /r/ seinere er blitt "restitutert" vest for Arendals-distriktet? - Jeg vet ikke, men

tanken er nærliggende. Synd at der finnes så få "kandidater" til ord som kan få "intrusive r" - altså og også er faktisk de eneste jeg har greid å finne.¹⁰

Jf ellers nedenfor om forholda i bergensk, der vi finner en god del flere eksempler på intrusive r.

12.2. Schwa i bergensk

Det er velkjent at schwa realiseres som <a> foran /r/ i bergensk. Nå vet vi fra før at det tradisjonelle bergensmålet sannsynligvis har hatt fast r-vel /ø/ --> /o/ foran r (jf s. 29 ovenfor). Det er derfor rimelig å tolke <a> i trykksvake stavelser som r-vel av <æ>, sjøl om bergensk ikke har r-vel av trykksterk <æ> - iflg hypotese 4 (s. 23) er der jo større sannsynlighet for r-påv i trykksvake enn i trykksterke stavelser.

At upåvirka schwa lyder annerledes i bergensk enn i bymåla leger sør i landet, er også klart - der er tydelig fonetisk forskjell mellom f.eks. bergensk inf. /kastæ/ og kristiansandsk /kastø/.

Mer overraskende er det kanskje å oppdage at bergensk også må ha r-vok i trykksvake stavelser - r-vok forekommer nemlig så vidt jeg vet ikke i trykksterke stavelser i det hele tatt. Ikke desto mindre er der ganske klare indikasjoner på at bergensk må ha r-vok i trykksvak stilling.

Beviset - om en kan uttrykke det slik - er diverse eksempler på intrusive r i bergensk barnespråk. Med <a> som fonetisk realisering av schwa + /r/ får en nemlig langt flere "kandidater" til ord med intrusive r enn i arendalsk - sjøl om

-----
10

I det området der r-påvirka schwa er <æ>, finnes ingen i det hele tatt - trykklett <æ> realiserer alltid schwa + (vokalisert) /r/.

bergensk ikke har hunkjønn (best. form ent.) og fortidsformer av svake verb på -a! Der finnes jo nemlig ganske mange fremmedord av typen *villa*, *skjema*, *sofa*, *pizza*; kjæleord som *mamma*, *pappa* osv. Det viser seg nå at det er ganske vanlig hos bergenske barn å si f.eks. /sufaRæn/, /pitsaRæn/, /mamaRæn/ (=sofaen, pizzaen, mammaen).¹¹

Det faktum at slike former (bare?) forekommer i bergensk **barnespråk**, kan trulig tolkes på ulike måter. Det kan for det første skyldes at r-vok er et nytt fenomen - det er bare den aller yngste generasjonen som har det. Men det kan også tenkes at bergenske barn kan ha hatt slike former i flere generasjoner uten at det er blitt lagt merke til av dialektologene - som jo tradisjonelt interesserer seg for språket hos helt andre aldersgrupper enn de aller yngste.

Grunnlaget for fenomenet - enten det nå er helt nytt eller av noe eldre dato - må i alle fall være det fonetiske faktum at /r/ etter schwa i bergensk artikuleres så svakt foran konsonant eller pause at trykksvak <aR> og <a> foran konsonant og pause kan oppfattes som identiske for barn på et visst stadium i språktilegnelsen.

12.3. Schwa i sørøstnorsk

Det påfallende med schwa i sørøstnorsk ut fra det jeg har skrevet i del A om f.eks. OM, er det faktum at den ikke blir utsatt for r-påv (dvs. r-åpn). Av skjemaet i pkt. 4.1 s. 8 går det nemlig tydelig fram at tradisjonelt OM har obligatorisk r-åpn av kort /e/ til <æ> foran /r/, og dersom schwa i OM - og i sørøstnorsk generelt - skal identifiseres med

-----
11

Disse opplysningene har jeg fått muntlig av vit.ass. Helge Lødrup, som har vært med i prosjektet *Talemål* hos ungdom i Bergen (TUB).

trykksterk /e/ - slik jeg meiner - så burde det jo hete f.eks. <komə> (inf.) - <komær> (pres.) i OM, men det gjør det jo vitterlig ikke.

Dette er desto mer overraskende på bakgrunn av hypotese 4.a og den bekreftelse vi har sett av denne hypotesen når det gjelder r-vel i sørlandsk og bergensk, nemlig at r-påv er helt konsekvent gjennomført i trykksvake stavelser. Spørsmålet er så hvordan vi skal få denne mangelen på forventa r-påv i sørøstnorsk til å rime med det vi ellers har funnet ut om r-påv i trykksvake stavelser.

For å komme nærmere et svar på dette spørsmålet trur jeg det er nødvendig å se litt på hvilke vokaler som kan forekomme i trykksvake endelser i sørøstnorsk.

Viss vi tar utgangspunkt i tradisjonelle vikkværske mål, finner vi her stort sett to vokaler, nemlig schwa (<ə>) og <æ>. Historisk sett kan en schwa i vikkværske svare til en hvilken som helst gno. trykksvak vokal i gammel utlyd etter lang stavelse; jf f.eks. langstava infinitiver og svake subst. i ubest. form ent., som alle ender på schwa. Dersom vokalen derimot blir (eller tidligere blei) fulgt av (ikke-nasal) **konsonant**, er det imidlertid bare gno. /i-e/ og /u-o/ som utvikler seg til schwa, mens gno. /a/ utvikles til <æ>; jf. pres. <mø:tər> : <kastər>; flt. <jēstər>, <jēntər> : <hēstər>; best. form <jēstə̀nə>. <jēntə̀nə> : <hēstə̀nə>.

I yngre vikkværske mål blir trykksvak <æ> erstatta av <a> foran andre konsonanter enn /r/, og vi får altså morfofonologiske vekslinger som /hestər/ - /hestane/ (jf Papazian 1984:223). Foran /r/ står imidlertid <æ> fast også i moderne vikkværske mål.

Tradisjonelt vikkværske har altså stort sett bare schwa og <æ> i trykksvake endestavelser; yngre mål schwa, <æ> og <a>, med de to sistnevnte i komplementær distribusjon.

Jeg meiner det er rimelig å anta at det tradisjonelle vikkværske endingsvokalsystemet er så gammelt at vokalsystemet i trykksterke stavelser var av samme type som SR 1.1 s. 6 - dvs. med 4 åpningsgrader - på det tidspunkt da dette endingsvokalsystemet oppstod.

I et slikt system er det godt tenkelig at det bare er det halvåpne fonemet /ɛ/ som blir utsatt for r-åpn til <æ>, mens det halvlukka fonemet /e/ ikke blir r-påvirka i det hele tatt; jf forholda i SR 1.1 (der riktignok kort /e/ aldri forekommer foran /r/, men dette kan enten representere et seinere stadium, eller det kan være en restriksjon som bare gjelder i trykksterke stavelser).

Jeg meiner altså at vi må kunne regne med at schwa i sør-østnorsk kan ha blitt identifisert med trykksterk /e/ innenfor et system med 4 åpningsgrader av urunda fremre vokaler. Dette er fonologisk sannsynlig, fordi vi da får en virkelig fonemisk opposisjon mellom schwa (= /e/) og <æ> (= /ɛ/), og samtidig får vi ei plausibel forklaring på den ellers uforklarlige mangelen på r-åpn av schwa til <æ> foran /r/. Det er dessuten fonetisk sannsynlig at et språk med bare to endingsvokaler vil velge to kvaliteter som ligger lenger fra hverandre enn tilfellet er med <ɛ> og <æ>.

I argumentasjonen ovenfor har jeg tatt utgangspunkt i vikkværske mål, der <æ> har en framtreddende plass som endingsvokal. Dette gjelder som kjent ikke OM, og heller ikke bygdemåla nord for Oslo. I en artikkel i Maal og Minne har imidlertid Eric Papazian argumentert for at trykksvak <æ> tidligere må ha eksistert også lenger nord på Østlandet (jf Papazian 1984). Viss han har rett i dette - som jeg trur han har - så vil argumentasjonen ovenfor også uten videre kunne brukes til å forklare mangelen på r-åpn av schwa i OM og andre nordligere østlandsmål.

Det er imidlertid fremdeles et problem for den synkrone identifikasjonen av schwa med trykksterk /e/ i OM at schwa ikke får r-åpn. Viss schwa og trykksterk /e/ hadde oppført seg helt parallelt, "burde" det som nevnt hett f.eks. /kome/ - /komær/ (inf. - pres.); jf /met/ - /mær/ (= mett, merr). Når det altså likevel heter /komer/ <komØr>, men aldri /mer/ <mØr> (ei slik form er som nevnt s. 10 rett og slett fonotaktisk uakseptabel i OM), så viser jo det klart at det ikke er helt uproblematisk å identifisere schwa med trykksterk /e/.

Imidlertid er et av de problema som Papazian drøfter i sin artikkel, faktisk ei støtte for identifikasjonen av schwa med trykksterk /e/ i moderne OM: Foran /ŋ/ får vi nemlig r-åpn av schwa til /æ/, akkurat som vi får r-åpn av trykksterk /e/ til /æ/; f.eks. /kome/ inf. : /no:komeŋ/ (= nå kommer han). Etter mitt syn er denne automatiske fonologiske vekslina mellom /æ/ foran /ŋ/ og schwa i andre stillinger et godt argument for å identifisere schwa med trykksterk /e/. Det påfallende er sjølsagt da at /æ/ (vanligvis) ikke opptrer også foran /r/ og de andre retrofleksene, men dette meiner jeg da henger sammen med språkhistoriske forhold som jeg har gjort greie for før (jf foregående side).

Jeg er også enig med Papazian i at det sannsynligvis må være analogiske forhold som ligger bak her (jf Papazian 1984 :234-235). At det nettopp er foran /ŋ/ at analogien slår ut til fordel for /æ/, kan trulig ha samband med best. form ent. av maskuline substantiv. Av hankjønnsord som ender på /er/ i OM, finnes der nemlig langt flere nomina agentis - som da har hatt endelsen /ær/ - enn der finnes ord med "gammel" /er/, som vinter og åker. Derimot er den "gamle" endelsen /er/ generelt sett mer frekvent enn /ær/; f.eks. pres. av alle verb unntatt svake a-verb, ubest. form flt. av de fleste ikke-maskuline substantiv osv.

Alt i alt meiner jeg altså der er skjellig grunn til å identifisere schwa med trykksterk /e/ også i moderne OM.

12.4. Schwa i østlige KMA

Til sist vil jeg ta opp schwa og r-påv i østlige KMA - dvs. mellom Eydehavn og Risør.

Som nevnt s. 35 realiseres schwa her som <æ> foran vokalisert r, og som <ð> ellers.

Ut fra det moderne vokalsystemet i disse dialektene virker det rimelig å analysere <æ> her som r-åpn av <ɛ>, dvs som identisk med det korte trykksterke /e/-fonemet. Denne analysen støttes også av morfo-fonemiske vekslinger som kan oppstå ved trykkreduksjon. I min dialekt (fra Holt) blir således f.eks. <bæ:R> redusert kvantitativt og får r-vok (med bortfall etter <æ>; jf. s. 32) i ei sammensetning som kirsebær <cispæ>; best. form flt. kirsebæra <ɕispæRa> el. <ɕispðRa>. Den siste (alternative) forma oppviser altså reduksjon fra <æ:> til <ð>.

På den andre sida er det jo velkjent at trykksterk /a(:)r/ går over til /æ(:)r/ i den største delen av dette området (r-pal; jf pkt. 11.3. Denne overgangen finnes der visse vitnemål om også i trykklette stavelser, og da i hele det området der schwa blir <æ> foran vokalisert r.

I min dialekt (som mangler r-pal av trykksterk /a/) kan det således hete enten <vestigæ> el. <vestigæ> (= Vestigard; bruksnavn), <stu:Røygæ>, <liløygæ> el. <stu:Røygæ>, <liløygæ> (= Storøygard, Lilløygard). Mannsnavna Einar og

Gunnar finnes både i de yngre, mer skriftnære formene <æinaæ> og <gunæ> og i de mer "genuine" formene <æinæ> og <gunæ> el. <gunæ>.12

Disse formene tar jeg som et indisium på at r-pal også virker på trykksvak /a/, noe som jo absolutt også burde være tilfellet ut fra hypotese 4.a om sammenhengen mellom trykk og sannsynligheten for r-påv. Dersom min analyse her er riktig, finner vi altså at hypotese 4.a blir bekrefta, ettersom trykksvak /a/ som nevnt utsettes for r-pal i hele det området der schwa blir <æ> foran vokalisert r, mens r-pal av trykksterk /a/ bare finnes i en del av området.

Nå er det imidlertid klart at svært mange tilfeller av trykksvak <æ> i østlige KVA slett ikke representerer eldre /ar/; f.eks. /o:kæ/, /e:tæ/, /mø:tæ/, /jentæ/ (= åker, eter (pres.), møter (pres. og flt.), jenter). Imidlertid er der også mange eksempler på det motsatte: /kastæ/, /hestæ/ osv. (= nyno. kastar (v. i pres. el. subst.), hestar).

Jeg regner som nevnt med at schwa i østlige KVA synkront må identifiseres med trykksterk /e/. En helt annen sak er spørsmålet om r-påvirkta schwa - altså <æ> - også kan ha utvikla seg direkte fra eldre /ar/ i østlige KVA uten først å ha gått veien om <ɛ> med r-åpn.

Etter mitt syn er dette fullt mulig. Det viser seg nemlig at maskuline substantiv i dette området til dels kan ende på /ane/ i best. form flt. Dette er riktignok langt fra konsekvent gjennomført, men i min dialekt gjelder det i alle fall substantiv som **kjeller**, **baker**, best. form flt. <ɕɛlɛRanə>, <ba:kəRanə> el. <ɕɛlənə>, <ba:kənə> (de sistnevnte formene

-----
12

Forma <gunæ> har jeg aldri hørt brukt i alvor om annet enn eldgamle folk (som nå er døde), men da alltid uttalt med <æ> til slutt, aldri som <gunæ>.

er de eneste som brukes av yngre folk, mens eldre også bruker de førstnevnte); dessuten enkelte andre ord som *unge*, best. form flt. <uŋanə> el. <uŋənə>. I ubest. form flt. heter det derimot alltid <çɛləRæ>, <ba:kəRæ> og <uŋæ>.

Viss vi ser bort fra den manglende r-en i ubest.form (som jo er en konsekvens av r-vok), så oppdager vi at dette ser ut som en rest av det "moderne" vikværske systemet med <æ> foran /r/ og /a/ i andre stillinger i trykksvake stavelser (/hestær/ - /hestane/).

Dette virker dialektgeografisk ganske plausibelt, ettersom en ikke skal lenger østover enn til landdistriktet innenfor Risør - Søndeled - for å finne det vikværske systemet i full bruk ved flertallsformer av substantiv (/hestær/ - /hestane/ : /jenter/ - /jentene/).

For å forklare hvorfor <æ> så er blitt generalisert, kan man ty til ei lignende forklaring som den Papazian bruker for f.eks. /ba:ker/ - /ba:kær/ : /o:ker/ - /o:kær/ i OM: Ved krysning mellom et eldre sørlig (vikværsk) system med "historisk" opposisjon mellom /æ/ (av eldre /a/) og /e/ (av annet opphav) (/ba:kær/ - /ba:kær/ : /o:ker/ - /o:kær/) og et nordligere (midøstlandsk/opplandsk) system med /e/ i alle disse formene, oppstår så det moderne OM-systemet med /e/ foran /r/ og /æ/ foran /ŋ/ (jf Papazian 1984:235).

For østlige KMA tenker jeg meg da følgende utvikling: Trykksvak <æ> kan være oppstått både ved r-pal av /a/ og ved r-åpn av /e/.

Denne teorien er imidlertid problematisk sett i forhold til nabodialektene både østen- og vestenfor. For det første:

Hvorfor blir schwa utsatt for r-åpn i østlige KMA, men ikke i vikværsk (jf pkt. 12.3). og for det andre:

Hvorfor blir (upåvirka) schwa identifisert med /e/ i østlige KMA, men med /ø/ i vestlige (jf pkt. 12.1)?

Når det gjelder vikværsk, har jeg i pkt. 12.3 vært inne på at schwa her trulig må identifiseres med en halvlukka /e/ i et vokalsystem med 4 åpningsgrader for at der skal bli stor nok avstand mellom /e/ og /æ/. Jeg meiner der er grunn til å anta at realiseringa av eldre /a/ som <æ> i trykklett stilling er så gammel i vikværsk at en godt kan regne med et system med 4 åpningsgrader også av korte fremre urunda vokaler.

I østlige KMA trur jeg derimot ikke en har hatt noen <æ> i trykklett stilling av eldre /a/. Dette baserer jeg på følgende dialektgeografiske observasjoner: Nord-østover langs kysten må en helt til Skiensfjorden for å finne former som /hestæne/, og i de nærmeste bygdene innenfor de østlige KMA finner en bare /hestar/. Jeg regner da med at dette også har vært formene i østlige KMA før r-pal satte inn.

I og med at eldre KMA da ikke hadde noen trykksvak <æ> som stod i opposisjon til en trykksvak <æ>, er det fullt mulig å tenke seg at schwa her blei identifisert med den halvåpne /ɛ/ i trykksterke stavelser. Ettersom /ɛ/ er "mottagelig" for regressiv r-åpn i østlige KMA, ville dermed schwa måtte bli til <æ> foran /r/.

Jeg antar dermed at utviklinga fram til dette stadiet har vært slik (eksemplifisert ved flt.-former av subst.):

1. (gno.)	kvistir	vísur	hestar
2. (vokalreduksj. /i/ : /u/-->/ə/	/kvistər/	/vi:sər/	/hɛstər/
3. r-åpn /ɛ/--> <æ> /_ /r/	/kvistər/	/vi:sər/	/hɛstər/

Jeg trur altså at trykksvak <æ> i østlige KMA er yngre i de tilfeller den representerer eldre /a/ foran /r/ enn når den har annet opphav. Grunnen til dette er følgende:

Som jeg har nevnt i pkt. 11.3, trur jeg r-pal må henge nært sammen med r-vok, og denne siste overgangen kan vel neppe være så forferdelig gammel.¹³ I og med at r-pal og r-vok henger sammen, må dermed den eldre forma /hɛstar/ ha fått overgangen /a/--> /æ/ foran pause og konsonant samtidig med at r-en falt bort; altså /hɛstar/ --> /hɛstæ/ (jf pkt. 11.3). Samtidig er det klart at etter r-vok måtte r-en falle bort også etter <æ> av annet opphav. Vi kan dermed tenke oss denne utviklinga:

3.	/kvistær/	/vi:sær/	/hɛstar/
			/hɛstæ/
			r-pal
			<aæ> → /æ/
r-vok			
<ææ> → <æ>			

Dermed er vi kommet fram til samme endelse i ub. form flt. av alle disse substantiva. I **bestemt** form har vi imidlertid fremdeles de samme opposisjonene som på stadium 2 og 3: /kvistənə/, /vi:sənə/ : /hɛstanə/.

Nå er det jo imidlertid lett å tenke seg at også best. form kan bli uniformert ved analogi fra ubest. form, noe som da også har skjedd i stor grad, men som sagt ikke alltid (jf. s. 42f). Derimot har ubest. form så vidt jeg vet alltid schwa i moderne KMA; sjøl om det kan hete <uganə> i best. form, så heter det alltid <ujəRovoksnə>, akkurat som det heter <jɛntə Rogstæ>.

13

Viss den har sammenheng med dansk språkutvikling - noe som ikke synes urimelig ut fra den geografiske utbredelsen - er det fristende å tenke på ca 1600 som ei naturlig grense bakover i tida, ettersom der blir mye livligere forbindelser med utlandet etter denne tida, i forbindelse med trelasthandel og skipsfart.

12.5 Forholdet mellom schwa i østlige og vestlige KMA

Til slutt gjenstår spørsmålet om hvorfor ikke den samme utviklinga har skjedd i vestlige KMA, der jo schwa som nevnt realiseres som /o/ foran /r/, noe som gjør at jeg gjerne vil identifisere "upåvirka" schwa med trykksterk /ø/.

Svaret her trur jeg ligger i ulike betingelser for r-åpn i østlige og vestlige KMA. Som nevnt s. 28 er r-åpn bare regr, evt. både regr og progr i østlige KMA. I vestlige KMA er r-åpn av **lange** trykksterke vokaler derimot bare **progr**; jf østlig /hæ:r/ : vestlig (eldre) /hɛ:r/ (= her).

Vi kan da tenke oss at den gangen dette skjedde, var r-åpn bare progr også ved **kort** /ɛ/. Schwa ville dermed ikke bli utsatt for r-åpn **foran** /r/ i disse dialektene. Derimot burde schwa få r-åpn **etter** /r/. I så fall kan en ha hatt f.eks. inf. som /mø:dø/ : /ʃø:ræ/ (= møte, kjøre); subst.-former som /ma:døn/ : /ga:ræn/ (= maten, garden) osv.

Om slike morfo-fonologiske vekslinger noen gang har eksistert i KMA, er sjølsagt umulig å si; de er i alle fall helt ukjente i alle former av moderne norsk som jeg kjenner til, både på Skagerrak-kysten og ellers.

Men hvorfor har vi så ikke <æ> i ubest. form flt av ord som hest i Arendals-distriktet, der vi jo har r-pal av trykksterk /a/; jf min historiske analyse ovenfor av slike former i østlige KMA?

Svaret er her etter mi mening rett og slett at ord som hest ikke lenger hadde /a/ i flt på det tidspunktet da r-pal av /a/ inntrådte i trykksterke stavelser; den var alt tidligere redusert til schwa. Teorien om at reduksjonen av trykksvak /a/ er eldre i vestlige KMA enn i østlige, bygger jeg ganske enkelt på observasjoner av den synkrone språktilstanden i de to områdene: I østlige KMA finnes som nevnt enkelte "relikt-

former" med bevart /a/ i best. form flt av visse ord (jf. s. 42f), mens slike former så vidt jeg vet aldri finnes i vestlige KMA; her har alle subst med tostava suffiks i best. form flt. schwa i begge stavelsene (<ənə>). Dersom antagelsen om at /ɛ/ ikke kunne utsettes for regressiv r-åpning i vestlige KMA på det aktuelle tidspunktet, fantes der med andre ord ingen "kandidater" til ord med trykksvak <æ> i disse dialektene.

I alle moderne KMA - både østlige og vestlige - uttales upåvirka schwa temmelig likt (som <ə>). Likevel identifiserer jeg upåvirka schwa med trykksterk /e/ i øst og med /ø/ i vest. Hvorfor?

En viktig grunn er sjølsagt det fonologiske resonnementet som ligger bak de r-påvirka formene /æ/ (øst) og /o/ (vest): <æ> er r-åpning av /e/, mens /o/ er r-vel av /ø/ (jf pkt 11.1 og 11.2). Men vilkåret for at schwa utsettes for r-åpning i øst og for r-vel i vest må jo være at de i **utgangspunktet** er ulike, og hvordan kan de så være det, når upåvirka schwa låter (nesten) likt i alle KMA?

Svaret tror jeg ligger nettopp i forholdet til r-påvirkning: Da trykksterk kort /e/ og /ɛ/ falt sammen i (alle) KMA, måtte schwa i øst identifiseres med det nye "sammenfallsfonemet" /e/, ettersom schwa i likhet med /e/ ble realisert som <æ> foran /r/. I vestlige KMA blir også som nevnt (s. 15) trykksterk /e/ realisert som <æ> foran /r/. Det gjelder imidlertid ikke for schwa; den realiseres som /o/. Dermed er der ikke lenger noen naturlig språklig forbindelse mellom schwa og de trykksterke urunda fremre vokaler, og det blir i stedet naturlig å identifisere schwa med den halvåpne runda fremre vokalen /ø/, som jo også kan få r-vel til /o/.

12.6. Oppsummering.

Jeg skal nå prøve å sammenfatte det vi her har funnet ut om utviklinga av schwa i relasjon til systemet av trykksterke vokaler i de dialektene som er behandla ovenfor.

Så vidt jeg kan se, må upåvirka schwa til å begynne med over alt ha blitt identifisert med en trykksterk fremre urunda vokal.

Av de fremre vokalene har språket da alltid valgt den åpne av de vokaler som er "ledig" i trykksvak stavelse. Dette vil si at dersom dialekten ikke kan ha andre åpne fremre vokaler enn schwa i trykklette stavelser, så vil schwa bli identifisert med den åpne av alle de trykksterke fremre urunda vokalfonema. At det er en urunda vokal som velges som identifisering, er i samsvar med den generelle markerthetsteorien som sier at faktoren urunda er umarkert for fremre vokaler (jf. Lass 1984:132) - det er jo allminnelig antatt at schwa er en minimalt markert vokal (eller maksimalt umarkert, om man vil).

I bergensk blir da <æ> den naturlige realiseringa av schwa, ettersom der ikke forekommer andre vokaler enn schwa i trykksvak stilling overhodet i heimlige ord i dette målet, og den åpne fremre urunda korte vokalen er /æ/ = <æ>.

I "sørlandsk" har det åpne fremre urunda korte vokalfonemet vært /ɛ/, som ved r-åpn blir <æ>. I østlige KMA åpnes dermed schwa til <æ> foran /r/, ettersom man her har regressiv r-åpn, men derimot ikke i vestlige KMA, der r-åpn etter mitt syn må ha vært bare progressiv.

I sørøstnorsk blei schwa derimot identifisert med det halv-lukka fonemet /e/, ettersom <æ> var "opptatt" av trykklett eldre /a/, og <ɛ> var heller ikke aktuell, p.g.a. at den får regressiv r-åpning til <æ>, og dermed ville en ikke kunne få noen opposisjon mellom <æ> og <ɛ> foran /r/.

Som jeg har vært inne på tidligere, meiner jeg at identifikasjonen av upåvirka schwa med den runda fremre vokalen /ø/ bl.a. i vestlige KMA henger sammen med r-vel. Jeg har også sannsynliggjort at identifikasjonen mellom schwa og /ɛ/ måtte bli svakere i en dialekt som mangler regressiv r-åpning av dette fonemet (vestlige KMA) enn i en dialekt som har dette (østlige KMA).

Men hvorfor fører r-vel her til identifikasjon med en runda vokal? Dette spørsmålet har jeg vært inne på tidligere, men uten å nevne et moment som jeg tror kan være viktig i denne sammenhengen. I bergensk fører som kjent r-vel ikke til noen identifikasjon med en runda vokal. Dette henger sikkert sammen med at der ikke finnes noen runda bakre vokal av samme åpningsgrad som <æ> - /a/ er her den eneste bakre vokalen. På det åpningstrinnet som /ɛ/ befinner seg, har man derimot bare en runda vokal, nemlig /o/. Her kan vi dessuten enda en gang trekke inn markerhetsteorien, som sier at for bakre vokaler er faktoren runda umarkert.

Det er derfor naturlig at r-påvirka schwa identifiseres med /o/ i dialekter med r-vel og en schwa som ikke realiseres som <æ> når den er upåvirka.

Denne "naturlige affiniteten" mellom r-påvirka schwa og trykksterk /o/ vil i sin tur lett kunne føre til identifikasjon mellom upåvirka schwa og /ø/, og det av to grunner:

For det første ville en r-vel som førte til at vokalen samtidig blei runda, være fonologisk kompleks og uten sidestykke i språkssystemet ellers, og for det andre har

upåvirka schwa som nevnt tidligere ikke noen "fonologisk affinitet" til noen av de urunda fremre vokalene i dialekter som mangler r-åpn av schwa.

Jeg skal helt til slutt oppsummere drøftingene i dette kapitlet i tabellform, der jeg vil vise hvordan jeg tenker meg identifikasjonen av schwa innenfor det trykksterke vokalsystemet i de forskjellige dialektene fra det tidspunkt schwa oppstod og fram til det moderne målet. Kombinatoriske allofoner <ɛ>, <æ> er markert slik: $\left\{ \begin{array}{l} \text{ɛ} \\ \text{æ} \end{array} \right\}$

Jeg markerer videre den trykksterke fonen som upåvirka schwa skal identifiseres med ved å sette en enkelt ring rundt vedkommende symbol, mens r-påvirka schwa er markert med to ringer rundt symbolet.

Bergensk

1	i	y	ɥ	u
2	e	ø		o
3	ⓔ			ⓐ

Sørøstnorsk

Eldre

1	i	y	ɥ	u
2	ⓔ	ø		o
3	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ɛ} \\ \text{æ} \end{array} \right\}$			
4			a	

Moderne

1	i	y	ɥ	u
2	ⓔ	ø		o
3	æ			a

KVA

a) Eldre østlig

1	i	y	↔	u
2	e	ø		o
3	{ e æ			ɔ
4			a	

Moderne østlig

1	i	y	↔	u
2	e	ø		o
3	{ e æ		a	

b) Eldre vestlig

1	i	y	↔	u
2	e	ø		o
3	{ e æ			ɔ
4			a	

Moderne vestlig

1	i	y	↔	u
2	e	ø		o
3	æ		a	

Litteraturliste

- Berntsen, M. & Larsen, A.B. 1925: Stavanger Bymål. Oslo.
(2. utg. 1978).
- Björseth, B. 1958: Göteborgsspråket. Stockholm.
- Brekke, K. 1881: Bidrag til dansk-norskens lydlære.
Kristiania. (I Jahr & Lorentz 1981:
Fonologi/Phonology. Oslo.)
- Brink, L. & Lund, J. 1974: Udtaleforskelle i Danmark.
København.
- Brink, L. & Lund, J. 1975: Dansk rigsmål 1-2. København.
- Bucht, T. 1962: Språket i Härnösand. Stockholm.
- Chambers, J.K. & Trudgill, P. 1980: Dialectology.
Cambridge etc.
- Chomsky, N. 1964: "Current issues in linguistics." I Fodor &
Katz: The Structure of Language. Readings in the
Philosophy of Language. Englewood Cliffs, N.J.
- Eifring, H. 1985: Høy eller stein?
Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Elert, C.-C. 1970: Ljud och ord i svenskan. Stockholm.
- Elert, C.-C. 1976: "Gränsen för det sydsvenska bakre r". I
Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv.

- Foldvik, A.K. 1978: "Realisasjonen av r i norsk." I Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv.
- Haugen, E. 1948: "Mere om r-bortfall i sørøstlandsk". I Maal og Minne. (Gjenoptrykt i Jahr & Lorentz 1981: Fonologi/Phonology s. 239-242.)
- Hyman, L.M. 1975: Phonology. New York.
- Jahr, E.H. 1981: "L-fonema i Oslo bymål." I Jahr & Lorentz 1981: Fonologi/Phonology. Oslo.
- Johnsen, A. 1942: Kristiansands bymål. Oslo.
- Jones, D. 1967: English Pronouncing Dictionary. London/New York.
- Kristoffersen, G. 1980: Dialektutvikling hos skolebarn. Oslo.
- Larsen, A.B. 1907: Kristiania bymål. Kristiania.
- Larsen, A.B. & Stoltz, G. 1912: Bergens bymål. Kristiania.
- Larsen, A.B. 1917: "Nabooopposition - knot". I Maal og Minne.
- Lass, R. 1984: Phonology. Cambridge.
- Nielsen, N. Å. 1950: "Om bagtunge-r-ets opkomst i dansk". I Sprog og Kultur XVIII.
- Omdal, H. 1967: "Noen karakteristiske trekk ved det høyere talemålet i Stavanger - jamført med folkemålet." I Maal og Minne.
- Pamp, B. 1978: Svenska dialekter. Lund.

Papazian, E. 1984: "Dokka me snabern". I Maal og Minne.

Rykkvin, O. 1946: "Om r-bortfall i søraustlandsk". I Maal og Minne. (Gjenoptrykt i Jahr & Lorentz 1981: Fonologi/Phonology s. 232-238.)

Sandøy, H. 1985: Norsk dialektkunnskap. Oslo.

Sjöstedt, G. 1936: Studier över r-ljuden i sydiskandinaviska mål. Lund.

Trudgill, P. 1983: On Dialect. Oxford.

Western, A. 1889: "Kurze Darstellung des norwegischen Lautsystems". (I norsk oversettelse i Jahr & Lorentz 1981: Fonologi/Phonology. Oslo.)

SEMANTISK ANALYSE AV EGENNAVN - NOEN SENTRALE

=====

PROBLEMSTILLINGER¹

=====

Arnfinn M. Vonen

"Proper names seem to be destined to
lead the scholar astray."

Holger Steen Sørensen.

I. Innledning

Egennavn er en gruppe ord som kjennetegnes ved at de, enkelt sagt, betegner ett individ eller eksemplar av noe. I norsk og mange andre språk har de også morfologiske og syntaktiske særegenheter som skiller dem fra andre substantiver, som kalles fellesnavn. På norsk opptre egennavnene f.eks. vanligvis som nominalfraser alene, dvs. uten artikkel eller annet determinerende element. Setningen Oslo ligger ved en fjord inneholder således to nominalfraser: Oslo (egennavn alene) og en fjord (artikkel + fellesnavn). Denne syntaktiske egenskapen deler egennavnene med de personlige pronomenene.

I mange språk kan vi skille morfologisk/syntaktisk mellom egennavn som betegner personer, og andre egennavn (som betegner steder, institusjoner etc.). I mange norske dialekter er det f.eks. vanlig å sette et personlig pronomen foran navnet på en person det refereres til. Eksemplet er fra en trønderdialekt: /hø 2_e:va 1_{jek}-sæ en 1_{tø}:r ot um 1_e:rik/ "Hun (full form) Eva gikk seg en tur til han (klitisk, dativ) Erik". Et tilsvarende fenomen finnes i mange tyske dialekter. I russisk har maskuline personnavn med de meget

utbredte endelsene -ov/-ev og -yn/-in avvikende bøyningssendelser i instrumentalis: "med Andropov" heter s Andropovym om mannen, men s Andropovom om byen som ble gitt partileders navn etter hans død i 1984. På den annen side er den syntaktiske forskjellen mellom egennavn og fellesnavn i et artikkelløst språk som russisk ikke så iøynefallende. I samoisk (Polynesia) har preposisjonen i allomorfen iā foran personnavn; og en annen preposisjon, den valgfrie subjektmarkøren ia, forekommer bare ved personnavn.

Semantikk er læren om språkets innholdsside, og en semantisk analyse av ord vil måtte beskjefte seg med det ordene "står for" i vid forstand. La meg først få presisere at jeg i denne artikkelen vil betrakte semantikken som en del av den synkroniske språkvitenskapen og derfor i prinsippet avstå fra etymologiske faktorer. Jeg sier "i prinsippet", for jeg vil åpne for en viss synkronisk innflytelse fra ordets morfologiske elementer, altså en slags synkronisk motivert etymologi. Men at navn som Per, Peder, Peter, Petter og Petrus har et felles historisk opphav, er irrelevant for de diskusjoner som følger.

Ruth M. Kempson stiller i sin lærebok i semantikk (1980, s. 4) følgende generelle krav som en semantisk teori må oppfylle for at den skal kunne være adekvat på noen som helst måte:

- "i) it must capture for any language the nature of word meaning and sentence meaning, and explain the nature of the relation between them;
- ii) it must be able to predict the ambiguities in the forms of a language, whether in words or sentences;
- iii) it must characterise and explain the systematic relations between words and between sentences of a language - i.e. it must give some explicit account of the relations of synonymy, logical inclusion, entailment, contradiction, etc."

Ser vi bort fra setningssemantikken og konsentrerer oss om

ordanalysen, mener jeg vi kan redusere disse kravene til følgende;

- a) Analysen skal utforske generelle spørsmål om ordenes betydning.
- b) Analysen skal gjøre rede for manglende én-entydig tilordning mellom ordene og det de "står for".

Noen problemer som jeg vil gruppere under b), vil bli tatt opp til en summarisk behandling i del II. Det gjelder spørsmålet om i hvilken forstand egennavnene virkelig kan karakteriseres eller defineres ved at de "betegner ett individ". I denne sammenheng reises også spørsmålet om hvorvidt egennavnene kan sies å tilhøre enkeltspråkets leksikon.

Meget sentralt hva egennavn angår, er spørsmålet om deres intensjon - det sentrale problemet under a) ovenfor. Jeg vil ta spørsmålet opp til drøfting i delene III og IV med et øye til tradisjonen. Del IV er en presentasjon av filosofen John R. Searles syn. Jeg forutsetter at en inndeling i intensjon og ekstensjon i prinsippet aksepteres, dvs. at et språklig uttrykks betydning (intensjon) er forskjellig fra det objektet det refererer til (referanse, ekstensjon). Inndelingen er motivert bl.a. av behovet for å skille semantisk mellom ulike språklige uttrykk som refererer til samme objekt i en (mulig) verden. Terminologien på området er uklar. Jeg velger å bruke de nevnte termene så upresist som de er antydnet her. Jeg vil unngå termen denotasjon. Konnotasjon vil jeg oppfatte som "bibetydning, assosiasjon" og altså ikke synonymt med intensjon.²

I del V vil jeg ta for meg egennavnenes funksjoner i språkbruk. Jeg vil argumentere for at det skillet som er etablert mellom egennavn og andre "navn" i semantikken (i snever forstand), i prinsippet viskes ut i pragmatikken (som kan betraktes som en del av semantikken i vid forstand).

II. Er egennavnene individuelle navn?

Stoikerne delte inn Platons og Aristoteles' "ordklasse" ónoma i ónoma (egennavn, proprier) og prosēgoriā (fellesnavn, appellativer) etter det semantiske kriteriet om å uttrykke henholdsvis "en egenskap som er særegen for et individ" og "en felles egenskap" (se Robins (1982)). Denne definisjonen av egennavn har stort sett holdt seg gjennom tidene. Lingvistisk er den ikke uproblematisk, og jeg skal her nevne noen av de problemene som melder seg.

En intuitiv innvending mot det syn at egennavn er individuelle, er at svært mange egennavn, f.eks. de fleste fornavn på personer, har en ekstensjon som består av flere enkeltindivider (jfr. Fossetøl (1980), s. 105). Mange nordmenn kan ramse opp tallrike Per'er og Kari'er fra sin bekjentskapskrets og kanskje endog to-tre Nils Hansen'er eller Bente Olsen'er. Innvendingen kan pareres ved å anta at fenomenet er et eksempel på homonymi, som er kjent også i andre klasser av ord. Per (han som bor i naboeligheten) og Per (fetteren min) er således like forskjellige ord som vær (strandsted som folk driver fiske fra) og vær (tilstand i atmosfæren med hensyn til nedbør, temperatur, vind og skydekke). Det er i så fall mer korrekt å operere med én ordform Per som representerer flere leksemer PER₁, PER₂, osv., som hver for seg er forskjellige egennavn (se Matthews (1981) når det gjelder begreper som 'leksem' og 'ordform'). Løsningen kan imidlertid ikke godtas ukritisk, for homonymifenomener (både ekte homonymi og polysemi) defineres vanligvis ved hjelp av betydningsbegrepet. Som vi skal se, er det neppe slik at egennavn har noen betydning i tradisjonell forstand.

Hvordan er det med de kollektive egennavnene, de som har en ekstensjon som består av flere deler? Kan de sies å "betegne ett individ eller eksemplar av noe"? Typiske

eksempler er egennavn som har morfologisk flertallsform, f.eks. Balearene, Setesdalsheiane. Om disse kan vi si at de betegner ikke de enkelte enhetene, men gruppen av delenheter som individ i gruppen av grupper (se Fossestøl (1980), s. 105 for en utdypning av dette). Balearene refererer til en individuell øygruppe til forskjell fra andre øygrupper som Orknøyene, Hebridene og Lofoten.

Et annet problem i forbindelse med egennavnenes individuelle referanse er det fenomen (og konsekvensene av det) at samme objekt kan ha ulike navn i ulike språk. Atskillige større byer og alle land har forskjellige navneverasjoner i forskjellige språksamfunn: France uttalt i samsvar med franske eller engelske fonologiske regler vil kanskje oppfattes som ett og samme navn, men hva med Strasbourg /stræsbur/ og Strassburg /'ʃtra:s,burg/? Brno og Brünn? Rijeka og Fiume (som begge har etymologien "elv")? Ulike versjoner av "opprinnelig samme" navn gir nye muligheter for mer eller mindre presise referansedistinksjoner i det enkelte språksamfunn. Roma og Rom har sannsynligvis samme referanse for en del norske språkbrukere, mens andre kanskje vil være tilbøyelige til å referere til Cæsars hovedstad med ordet Rom og til dagens utgave av byen med ordet Roma, eller trekke skillelinjer på en annen måte. Miklagard/Bysants/Konstantinopel/Istanbul byr på enda større muligheter. På norsk refererer Ludvig den sekstende til en historisk franskmann, mens Louis-seize refererer til en bestemt kunstoppfatning og stilperiode. Mange argumenter kan framføres for å inkludere egennavnene i et språks leksikon, bl.a. slike språkspesifikke referansenyanser som her er nevnt. Avgrensingsproblemene ser ut til å gjøre dette til en uoverkommelig praktisk oppgave, men de er antakelig nokså uoverkommelige også innen andre leksemklasser.

III. Har egennavnene intensjoner?

Egennavnenes paradoks er at både et positivt og et negativt svar på spørsmålet i overskriften kan støtte seg på, og har støttet seg på, argumenter som ikke uten videre lar seg tilbakevise.

Intuitivt vil språkbrukeren ikke godta at et egennavn har noe innhold utover det objektet det refererer til (det måtte da være å finne i etymologien, som jeg vil holde utenfor her). Dette hovedsynspunktet, altså det synet at egennavn ikke har betydning, er svært gammelt og har fått flere filosofiske utforminger, bl.a. hos Platon, Mill (1862) og den tidlige Wittgenstein (1922). John Stuart Mill er en fremtredende representant for de tenkerne som resonnerer seg fram til denne konklusjonen (Mill (1862), sitert etter Sørensen (1963), s. 37f.):

"All concrete general names are connotative.³ The word man, for example, denotes Peter, Jane, John, and an indefinite number of other individuals, of whom, taken as a class, it is the name. But it is applied to them, because they possess, and to signify that they possess, certain attributes. (...) Proper names (...) are not connotative: they denote the individuals who are called by them; but they do not indicate or imply any attributes as belonging to those individuals. (...) When we predicate of anything its proper name; when we say, pointing to a man, this is Brown (...), or pointing to a city, that it is York, we do not (...) convey to the hearer any information about them, except that those are their names. (...) A proper name is but an unmeaning mark which we connect in our minds with the idea of the object, in order that whenever the mark meets our eyes or occurs to our thoughts,

we may think of that individual object."

Ifølge Mill beskriver ikke egennavnene de objektene de refererer til, de gir oss ingen informasjon utover selve navnet. Betydningen av et ord er nettopp den informasjon det formidler om sin referanse, og egennavn mangler derfor betydning. Searle (1969) skriver (Steinberg & Jakobovits (1971), s. 134):

"The argument for this view (dvs. Mills syn at egennavn ikke har intensjoner) is that whereas a definite description refers to an object only in virtue of the fact that it describes some aspect of that object, a proper name does not describe the object at all."

Et egennavn, f.eks. Kim, gir ingen faktisk informasjon om objektet, men det gjør en bestemt beskrivelse (f.eks. gutten som vant skirenn).

Det syn at egennavnene ikke har intensjoner, må imidlertid tåle kraftig kritikk fra andre filosofers side. Et viktig argument her er at hvis vi ikke vet noe om et objekt, dvs. hvis vi ikke kan gi en beskrivelse av det, kan vi heller ikke plukke det ut og referere til det særskilt. Dette er en enkel formulering av hva Searle (Steinberg & Jakobovits (1971), s. 134) kaller "identifikasjonsprinsippet":

"A necessary condition for the successful performance of a definite reference in the utterance of an expression is that either the expression must be an identifying description or the speaker must be able to produce an identifying description on demand."

Også på andre måter er teorien om intensjonsløse egennavn blitt kritisert. Gottlob Frege inntok det standpunkt at egennavnene har intensjoner, og argumenterte for det (og dermed mot Mill) ved hjelp av "identitetsutsagn" av typen Hellas er Grekenland. Antar vi at Hellas og Grekenland er egennavn med samme referanse, vil den anførte setningen i en intensjonsløs teori være en analytisk setning, en tauto-

logi, akkurat som Hellas er Hellas. Det faktum at Hellas er Grekenland gir en opplysning om verden som ikke finnes i Hellas er Hellas, mente Frege, viser at egennavnene må ha et innhold utover referansen - en intensjon.

En annen måte å argumentere på mot det synet at egennavn har bare ekstensjoner, ikke intensjoner, er å gi eksempler på meningsfylte utsagn med egennavn der egennavnet, slik det står, ikke kan ha noen ekstensjon i vanlig forstand. De "eksistensielle proposisjoner" er slike utsagn. I setningen Hedda Gabler eksisterer ikke er egennavnet Hedda Gabler subjekt i en eksistensiell proposisjon. At Hedda Gabler ikke kan ha noen referanse her, innser vi ved å beregne konsekvensene av å anta at navnet har en referanse. I så fall må Hedda Gabler eksistere for at referanserelasjonen skal lykkes og setningen ha en sannhetsverdi. Men fordi Hedda Gabler forutsettes å eksistere, blir setningen garantert usann. (Analysen her er gitt i Strawsons tradisjon med mulighet for "truth-value gaps", dvs. at en proposisjon kan være sann, usann eller ingen av delene (se Allwood m.fl. (1983)), men alternative analyser gir samme resultat, nemlig at subjektet i en eksistensiell proposisjon ikke kan referere). Egennavnet Hedda Gabler må derfor ha et innhold utover referansen, ellers ville det ha vært meningsløst å bruke det i en kontekst hvor det logisk sett ikke kan ha noen referanse. (Et alternativ til dette resonnementet kan være å postulere ulike former for eksistens. Man kan tenke seg at Hedda Gabler a priori eksisterer i en "mulig verden", og at denne eksistensen er uavhengig av hvorvidt hun eksisterer i vår fysiske verden.)

I sin bok "The meaning of proper names" (1963) presenterer Holger Steen Sørensen ulike teorier og kritiserer dem ut fra sitt synspunkt, som minner om det jeg ovenfor har tilskrevet Frege. Egennavnene har intensjon, de er i virkeligheten "stenografiske bestemte beskrivelser" ("short-

hand definite descriptions"). Hans argument mot Mill tilsvaret "identifikasjonsprinsippet" (Sørensen (1963), s. 51):

"If proper names had no meaning, it would be possible for an extra-linguistic entity A to be the denotatum of a proper name P, say "London", without satisfying a given set of conditions - which, of course, is not the case: allowance being made for possible homonyms, A is denoted by "London" if and only if it satisfies the conditions of being a capital and of being situated in England."

Sørensen foreslår flere faktorer som kan forklare at Mills syn er så utbredt, og kommer til at den viktigste er at "betydning" hos disse forfatterne ubevisst identifiseres med "almen (appellativ) betydning". Dette skyldes påvirkning fra mannen i gatas bruk av ordet betydning, mener Sørensen og "forklarer" dermed hvorfor hans syn er i utakt med intuisjonen.

Av andre teorier Sørensen (1963) presenterer og kritiserer, vil jeg raskt nevne et par;

Den ene går ut på å oppfatte som (del av) egennavnet P's betydning "å kalles P". Dette synet finner vi bl.a. hos den tyske lingvisten Funke, som i sin artikkel "Zur Definition des Begriffes "Eigenname"" (1925) skriver (sitert etter Sørensen (1963), s. 22):

"Eigennamen sind Individualnamen, die eine Individualvorstellung (...) bedeuten und zu deren Bedeutung weiter die Vorstellung des "so und so Genanntseins" gehört (...)"

Sørensen (1963, s. 22ff.) avviser denne teorien ved hjelp av følgende resonnement: For det første kan det faktum at et individ benevnes med en viss lydsekvens ikke i seg selv formidle noen informasjon om individet, og navnerelasjonen selv kan derfor ikke utgjøre eller inngå i egennavnets betydning (intensjon). For det andre, gitt at vi likevel

godtok "das so und so Genanntsein" som (del av) egennavnenes betydning, ville vi måtte gjøre nøyaktig det samme med fellesnavn og faktisk med alle andre navnerelasjoner, dvs. språk-tegn. "Das so und so Genanntsein" ville da være et fullstendig tomt betydningselement. Også Searle (1969, i Steinberg & Jakobovits (1971) s. 139) advarer mot å la navnerelasjonen inngå i navnets betydning. Han argumenterer i likhet med Sørensen med at en slik "betydning" ville bli tom, og påpeker dessuten det sirkulære i å definere et navn ved hjelp av navnet selv: Hvis navnet X "betyr" "den som kalles X", har vi ikke kommet videre i den semantiske analysen, for navnet X forekommer stadig i "betydningen" til X. Det er derfor flere grunner til at teorien om "das so und so Genanntsein" må forkastes.

Den andre teorien hevder at ikke bare har egennavnene intensjon, men intensjonen av egennavn er enda mer omfattende enn intensjonen av andre språk-tegn. Otto Jespersen blir nevnt av Sørensen blant dem som har framsatt et slikt syn og begrunnet det med den logiske doktrinen om invers variasjon mellom intensjon (informasjonsinnhold) og ekstensjon (se f.eks. Allwood & Andersson (1981)). Denne doktrinen går ut på at jo mer spesifisert intensjonen til et språk-tegn er, desto mindre omfattende er språk-tegnets ekstensjon. F.eks. har parallelogram intensjonen "firkant med parvis parallelle sider", mens rektangel har intensjonen "firkant med parvis parallelle sider, hvor sideparene danner rette vinkler med hverandre". Rektangel har altså en mer spesifisert intensjon enn parallelogram, og har en mindre omfattende ekstensjon. Mengden av parallelogrammer omfatter alle rektangler pluss alle firkanter med parvis parallelle sider hvor sideparene ikke danner rette vinkler med hverandre. Jespersens resonnement er at siden egennavnets ekstensjon er begrenset til ett individ, må intensjonen være tilsvarende spesifisert. Resonnementet bygger imidlertid på en misfor-

ståelse, da doktrinen logisk sett kun holder for såkalte klassifikatoriske serier, dvs. serier av ord A, B, C der A's intensjon består av elementet a, B's av elementene ab, og C's intensjon av abc (f, eks. A = firkant, B = parallelogram, C = rektangel). Doktrinen kan derfor ikke brukes som argument for at egennavnene danner slike klassifikatoriske serier med andre språk tegn (slik at doktrinen kan gjelde) - det ville være et sirkulært resonnement. Teorien avvises derfor - med rette. Så langt Sørensen's bok.

Vi står igjen med de to motstridende hovedsynspunktene som fokuserer på intensjonens eksistens. Det er nærliggende å vente at ny filosofisk innsikt i betydningens vesen vil kunne bane vei for en avklaring. En slik ny innsikt kommer da også, først og fremst med den sene Wittgenstein (1953) og hans doktrine om "betydning som bruk". Austins språk-handlingslære følger opp med lignende toner: Felles er en erkjennelse av språket i bruk som sentralt. Donnellan (1966) er påvirket av denne nye tradisjon i sin distinksjon mellom referensiell og attributiv bruk av bestemte beskrivelser. Skjematisk sagt beveger semantikken seg ut over relasjonen mellom språk tegn og verden og trekker språkbrukeren inn som tredje part - semantikken blir mer pragmatisk. Denne impulsen utgjør en del av Searles (1969) bakgrunn og forutsetninger.

IV. Searles analyse

Searle (1969) oppsummerer striden om egennavnenes betydning slik (Steinberg & Jakobovits (1971), s. 136):

"Here we have a beautiful example of a philosophical problem; on the one hand common sense drives us to the conclusion that a proper name is not a species of description, that it is *sui generis*, but against

this a series of theoretical considerations drive us to the conclusion that it must be a shorthand definite description."

Searle hevder at de to motstridende svarene på spørsmålet om hvorvidt egennavnene har intensjoner (senses), skyldes spenningen mellom to forhold. På den ene side brukes egennavnene nesten utelukkende til å utføre refererende språkhandlinger. Dette ligger til grunn for vårt intuitive syn at man ved egennavn kun har en referanse-relasjon mellom navnet og det navnet "står for", objektet, og ingen betydning. På den annen side stilles det visse krav til utførelsen av en refererende språkhandling, særlig den betingelsen som uttrykkes ved identifikasjonsprinsippet (se ovenfor). Skal vi kunne gi en beskrivelse av objektet vi refererer til (som prinsippet krever), må denne beskrivelsen på en eller annen måte være knyttet til egennavnet vi refererer med.

Searle knytter altså paradokset til språkbrukeren og dennes språkhandlinger. På dette grunnlaget søker han å komme videre. Han omformer spørsmålet om egennavnenes intensjoner til et spørsmål om hvorvidt refererende bruk av et egennavn innebærer en identifiserende beskrivelse. Dette er tilfelle hvis vi kan konstruere en analytisk setning der subjektet er et egennavn og predikatet en identifiserende beskrivelse.

En slik oppgave lar seg imidlertid neppe løse. For det første vil den beskrivelsen vi kommer fram til, neppe være en definerende beskrivelse som angir de nøyaktige situasjonsuavhengige betingelsene for at navnet refererer riktig. I Sørensens (1963) eksempel som er sitert ovenfor, er egennavnet London forsøkt gitt en slik definisjon: London er en hovedstad og ligger i England ville sannsynligvis være Sørensens forslag til analytisk setning. Men mange språkbrukere vil vel som jeg være uenige med ham i dette. Hvis f.eks. Birmingham er Englands hovedstad i år 2000, vil London

sannsynligvis fortsatt eksistere under sitt gamle navn og fortsatt ha mange av de samme egenskaper som i 1986. Tilsvarende innvendinger mot analyticiteten dukker opp når vi i neste omgang skal definere England. De beskrivelsene vi prøver å definere et egennavn ved hjelp av, vil antakelig alltid kunne anklages for å være tilfeldige, følsomme for endringer i verden, og ufullstendige. F.eks. refererer ikke Ola pr. definisjon til en person av hankjønn, selv om det er det vanligste i vårt samfunn i dag.

For det andre vil konsekvensene bli merkelige hvis vi antar at en uttømmende beskrivelse likevel kan gis for et vilkårlig egennavn. Alle predikasjoner om objektet ville være tautologier eller kontradiksjoner, for alle sanne beskrivelser ville være innbefattet i navnets betydning. Betydningen ville endres hver gang det skjedde en endring i objektets tilstand. Og betydningen ville være forskjellig avhengig av hvem som refererte osv.

Searles konklusjon på dette er at egennavnene ikke er "forkortelser" for beskrivende uttrykk. Forbindelsen mellom navn og objekt, det som setter oss i stand til å referere med egennavn, finnes ikke i noen tradisjonell intensjon, men i disjunksjonen av de ulike identifiserende beskrivelsene som språkbrukerne kan framskaffe om objektet. Dette disjunksjonsbegrepet er ikke å oppfatte i streng proposisjonallogisk forstand, men er mer upresist. Poenget er at et tilstrekkelig, men uspesifisert antall av språkbrukernes samlede identifiserende beskrivelser må være sanne for at jeg skal kunne referere til riktig objekt med navnet. Egennavnet er logisk, men løst, knyttet til egenskaper ved det objektet det brukes til å referere til.

Slik oppnår Searle sitt kompromiss mellom de to tradisjonelle syn. Identifikasjonsprinsippet tilfredsstilles (det samme gjelder spørsmålet om meningsfylte identitetsutsagn etc.), men uten at han må innføre den kontra-intuitive fore-

stillingen om "forkortelser" av beskrivende uttrykk. I stedet har hvert egennavn et antall "descriptive backings", hvorav en tilstrekkelig del må stemme med verden for at språkbrukeren skal kunne referere til riktig objekt med egennavnet. Om man kan kalle dette disjunksjonsbegrepet en slags intensjon, avhenger av definisjonen av ordet intensjon, men i så fall er det en meget upresis intensjon. Og denne manglende presisjonen har nettopp sammenheng med den funksjonen egennavnene typisk har, nemlig å referere uten å definere. Searle sier det slik (Steinberg & Jakobovits (1971), s. 140):

"But the uniqueness and immense pragmatic convenience of proper names in our language lies precisely in the fact that they enable us to refer publicly to objects without being forced to raise issues and come to an agreement as to which descriptive characteristics exactly constitute the identity of the object."

V. Egennavnenes funksjon

Jeg reserverer fra nå av termen intensjon for den "rent semantiske" betydning, dvs. uavhengig av språkbruker og situasjon. Searles syn - som jeg adopterer - er da at egennavn ikke har intensjon. Dette stemmer overens med våre intuisjoner. Freges og andres feil besto i en sammenblanding av "rent semantiske" og pragmatiske overveielser. Egennavnene kan altså referere, selv om de mangler intensjoner, i kraft av de descriptive backings språkbrukerne om nødvendig kan identifisere referansen med. Et naturlig neste skritt er da å spørre om ikke all referanse foregår på samme måte - om ikke også f.eks. beskrivende uttrykk refererer i kraft av descriptive backings hos språkbrukerne

snarere enn i kraft av sin intensjon. Betrakt følgende klassiske eksempel fra Donnellan (1966): Smiths morder er gal. Bruker jeg den bestemte beskrivelsen Smiths morder "attributivt", er intensjonen (det språklige innholdet) av beskrivelsen uunnværlig for at hele setningen skal ha noen mening (og sannhetsverdi). Bruker jeg derimot den samme beskrivelsen "referensielt", til å referere til mistenkte Jones, er det ikke intensjonen av beskrivelsen som er viktig, men mine descriptive backings om Jones, som i den gitte situasjon også fungerer som descriptive backings for uttrykket Smiths morder. For jeg kunne ha utført den samme språkhandling ved å si Jones er gal. Tilsvarende oppnår jeg i en språkbrukssituasjon det samme ved å si København er vakker som ved å si Nordens største by er vakker (ved referensiell bruk av Nordens største by).

Begrepet 'descriptive backings', så vagt det enn er, bør altså ikke reserveres for egennavn, men er like aktuelt ved analyse av referensiell bruk av f.eks. bestemte beskrivelser. Descriptive backing er antakelig semantisk beslektet med termen intensjonsdybde, språkbrukerens oppfatning av hva det han hører eller ytrer, innebærer (jfr. f.eks. Allwood & Andersson (1981)). Hva er så den prinsipielle forskjellen mellom egennavn og andre uttrykk (bestemte beskrivelser, eller andre nominalfraser i det hele tatt) i den pragmatiske analysen? Min påstand er: det finnes ingen slik absolutt forskjell. Jeg vil begrunne påstanden ved å gi eksempler på at de pragmatiske funksjonene som nominaluttrykk kan ha, alle i utgangspunktet er tilgjengelige for såvel egennavn som andre uttrykk.

Ifølge Lyons (1977) har egennavnene to karakteristiske funksjoner i hverdagsspråkbruk: den referensielle og den vokative. At både egennavn og bestemte beskrivelser kan ha referensiell funksjon, har vi sett ovenfor i eksemplene om Jones og København. Men også andre nominalfraser kan

referere, f.eks. generisk: Løver er farlige. Løver brukes her generisk referensielt om klassen av løver. Det at egennavn-referanse og annen referanse ikke er prinsipielt forskjellige, gir seg mange praktiske utslag. Bl.a. er det mange bestemte uttrykk som står på grensen mellom kategoriene. Gode eksempler på det er navn som formelt er egennavn i noen språk eller dialekter og bestemte beskrivelser i andre, slik som følgende uoverensstemmelser i artikkelbruk mellom norsk og fijisk: na Kalou (bestemt beskrivelse) "Gud", o tamaqu (egennavn) "faren min", jfr. også "far" (det fijiske ordet tamaqu er vel på grensen mellom egennavn og pronomen). I skriftspråkssamfunn hvor egennavn markeres med stor forbokstav, kan det av og til være tvil om kategorisering av ordene for enkeltobjekter(unika) som Gud, sola, jorda, månen osv.

Den vokative funksjonen egennavnene har, deler de med mange fellesnavn og andre uttrykk: Hei, Anne! Kom hit, gutt! Du i den svarte genseren, kan du flytte deg litt? Ulike språkssamfunn har utviklet ulike tiltalekonvensjoner. I svensk, hvor 2. persons personlige pronomen ofte unngås i høflig tiltale, har det utviklet seg et rikt system av tiltaleformer, bestående enten av fellesnavn i ubestemt form med egennavn, eller av fellesnavn alene i bestemt form: Goddag, professor Lundgren! Goddag, professorn! (Sandvei (1979)). Også vokasjon er altså en språkhandling som like gjerne kan utføres ved hjelp av andre ord og uttrykk enn egennavn.

I tillegg til at egennavn kan brukes referensielt og vokativt, kan de også tilordnes til sine bærere. Lyons (1977) kaller dette nominasjon, og han skiller mellom didaktisk og performativ nominasjon. Didaktisk nominasjon er å fortelle hva noe kalles: Læreren peker på bildet i boka og sier Dette er Bjørnstjerne Bjørnson. Men didaktisk nominasjon kan også gjelde fellesnavn: Dette er en kenguru.

Performativ nominasjon, det å gi et objekt et nytt navn, kan være mer eller mindre ritualisert. Fenomenet omfatter kirkedåp, å sette oppnavn på noen, osv. osv. Også performativ nominasjon tilordner fellesnavn: Klassifikatorisk vitenskap er full av eksempler på artsbetegnelser, nylagede termer etc. I mange kulturer får personer nytt navn ved visse vendepunkter i livet, f.eks. kvinner når de gifter seg. I noen tilfeller, som på Samoa, er en betitlet manns "navn" den tittel han har ervervet seg. Disse titlene går fra person til person og kan bestå gjennom århundrer. I slike kulturer er det neppe fruktbart å snakke om at en mann får nytt navn når han erverver en tittel. Snarere blir en betitlet mann omtalt ved hjelp av sin sosiale posisjon.

En viktig språkhandlingsfunksjon har jeg ennå ikke behandlet, nemlig den attributive (i Donnellans (1966) forstand, se ovenfor). Dens spesielle stilling i denne gjennomgåelsen skyldes at egennavn, som ikke har intensjoner i tradisjonell forstand, vanligvis ikke fungerer attributivt (dvs. beskrivende, prediserende). Det hender imidlertid at en og annen descriptive backing blir så alment akseptert at den "intensjonaliseres", og egennavnet blir et fellesnavn med de eventuelle morfologiske og syntaktiske konsekvenser dette har. Eksempel: Han er en Leonardo kan bety at han har stor innsikt og/eller begavelse på mange felter. I prinsippet kan slike "intensjonaliseringer" tenkes foretatt for alle egennavn, da de alle har descriptive backings. Heller ikke den attributive bruk er derfor a priori umulig for egennavnene, selv om de må opptre som fellesnavn i slike ytringer.

Egennavnenes funksjoner og tilordninger er, som vi har sett, alle tilgjengelige også for andre nominaluttrykk, og omvendt. En annen pragmatisk parallell mellom kategoriene er den innflytelse navnets morfologiske konstituenten har

på bruken av det. I egennavn med synkronisk lett gjenkjennelig morfemstruktur vil denne spille med i språkbrukerens konnotasjoner på prinsipielt samme måte som i fellesnavn. Stedsnavnet Bjørnsund gir konnotasjoner om bjørner slik som fellesnavnene bjørnebær og bjørnespor. Forskjellen ligger ikke på det pragmatiske (funksjonelle), men på det "rent semantiske" planet: Bjørnsund har ingen intensjon, bjørnebær har en intensjon der begrepet 'bjørn' ikke er representert, mens bjørnespor har en intensjon der begrepet 'bjørn' er med. Her kommer det forøvrig fram en annen fordel ved å skille mellom en semantisk og en pragmatisk analyse: Vi slipper å trekke den kontra-intuitive slutning at morfemet bjørn- i bjørnebær og Bjørnsund ikke har noe betydningsmessig til felles med leksemet BJØRN. Slike konklusjoner presses fram i f.eks. den semantiske analysen Aronoff (1976) gir av bær-navn for å undersøke hvorvidt alle morfemer har betydning. Aronoff skriver (s. 10):

"For example, one might think that a blackberry is black. However, not all black berries are blackberries, and furthermore, many blackberries are green or red (...)"

Aronoff konkluderer med at black og black- i BLACKBERRY er forskjellige morfemer, hvorav det første er bærer av en selvstendig betydning, mens det andre ikke er det. I min analyse unngås dette paradokset; det finnes bare ett morfem black, som har en egen betydning. Dette er samme betydning som den adjektivet BLACK har. I substantivet BLACKBERRY finner vi igjen den samme betydningen av morfemet, men nå som konnotasjon på det pragmatiske plan.

Et argument mot å ta hensyn til egennavns morfologiske struktur i semantikken, kan være den semantiske "uttynning" som uvegerlig finner sted ved utpreget "homonymie" (se del II ovenfor), dvs. vanlige, navn. En slik minskning av morfologiens innflytelse på semantikken (i vid forstand) finner

man imidlertid også i andre leksemer, f.eks. ved såkalt semantisk drift, slik som i bær-eksemplene ovenfor. Innenfor min analyse kan dette tolkes som svekking av konnotasjonene fra den morfologiske strukturen.

Påstanden om at det ikke finnes noe kategoriskille mellom egennavn og "andre navn" når det gjelder den praktiske bruken av dem, ser ut til å holde. Vi har sett at egennavnene ikke skiller seg ut fra andre uttrykk i sine prinsipielt mulige funksjoner. Attributiv funksjon, som er direkte avhengig av uttrykkets intensjon, kan de imidlertid bare ha når én eller flere descriptive backings "intensjonaliseres", noe som medfører at egennavnet "blir fellesnavn". Analysen av de morfologiske komponentenes innvirkning på bruken gir et tilsvarende resultat: Egennavn og fellesnavn fungerer på samme måte også i det henseende.

VI. Konklusjon

Som det skulle gå fram av denne artikkelen, er det stor uenighet og usikkerhet knyttet til egennavnenes semantiske egenskaper. En klarere redegjørelse for de helt generelle begrepene knyttet til betydningen av ord er svært ønskelig (jfr. at jeg bevisst har unnlatt å presisere mange viktige begreper i analysene ovenfor). Men emnet har vist seg å være svært gjenstridig. Én årsak er at betydninger er abstrakte og utilnærmelige som sådan. En annen er det problemet all språkvitenskap sliter med - at det som skal beskrives, ikke er ting i verden, men det verktøyet vi vanligvis bruker til å beskrive ting i verden. Det vil si: Språket må beskrives ved hjelp av seg selv. Alternativt må vi finne et annet språk å beskrive det ved hjelp av - et metaspråk. I de senere år er den formale logikk til en viss grad tatt i bruk som et slikt metaspråk, og det er ikke umulig at

dette kan gi gode resultater etter hvert som dens uttrykksmidler blir utviklet slik at den bedre kan beskrive naturlig språk.

Som jeg har forsøkt å få fram ovenfor, bør en semantisk analyse av egennavn (og antakelig av alle språktegn) operere både med en "rent semantisk" og en pragmatisk/funksjonell synsvinkel (eller "nivå"). En god del av den uklarhet som hersker på området, skyldes sannsynligvis at vi ennå ikke helt har forstått hvordan disse synsvinklene står i forhold til hverandre.

Fotnoter

1. Artikkelen er en forsiktig bearbejdet versjon av min besvarelse ved hjemmeoppgave-delen av mellomfagseksamen i lingvistik ved Universitetet i Oslo høstsemesteret 1985. Jeg takker lærerne mine ved Lingvistisk institutt, særlig Even Hovdhaugen, og Norskkrifts redaksjon for nyttige råd underveis.
2. Konnotasjon brukes i Mill-sitatet i artikkelens del III synonymt med intensjon/betydning i resten av artikkelen. Fossestøl (1980, s. 83) mener referanse bør betraktes som en pragmatisk komponent. Dette synet er tiltrekkende. Jeg har imidlertid her, i samsvar med vanlig praksis, valgt å bruke ordet referanse (og ekstensjon) forholdsvis vagt:
  - a) om objekter i (en mulig) verden som kan "refereres til" både av språktegn ("rent semantisk" - jfr. Sørensens (1963) m.fl. term denotatum) og av språkbrukere (pragmatisk), og
  - b) om en språkhandlingstype.
3. Dvs. at de har intensjon. Se fotnote 2.

Litteraturliste

- Allwood, J. och L.-G. Andersson (1981) GULING 1. Semantik. Göteborg.
- Allwood, J., L.-G. Andersson and Ö. Dahl (1983) Logic in Linguistics. Cambridge.
- Aronoff, M. (1976) Word Formation in Generative Grammar. Cambridge, Mass.
- Donnellan, K. (1966) Reference and definite descriptions. I Philosophical Review, LXXV. Også i Steinberg & Jakobovits (1971).
- Fossestøl, B. (1980) Tekst og tekststruktur. Oslo.
- Funke, O. (1925) Zur Definition des Begriffes "Eigennamen". I Probleme der englischen Sprache und Kultur (Festschrift für Johannes Hoops). Heidelberg.
- Kempson, R. M. (1980) Semantic Theory. Cambridge.
- Lyons, J. (1977) Semantics. Cambridge.
- Matthews, P. H. (1981) Inflectional morphology. A theoretical study based on aspects of Latin verb conjugation. Cambridge.
- Mill, J. S. (1862) A System of Logic, Ratiocative and Inductive. London.
- Robins, R. H. (1982) A Short History of Linguistics. London/ New York.
- Sandvei, M. (1979) Svensk-norsk ordbok. Oslo.
- Searle, J. R. (1969) The problem of proper names. I Searle, J. R.: Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge. Også i Steinberg & Jakobovits (1971).
- Steinberg, J. R. and L. A. Jakobovits (1971) Semantics. An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology. Cambridge.
- Sørensen, H. S. (1963) The Meaning of Proper Names. With a Definiens Formula for Proper Names in Modern English. Copenhagen.

Wittgenstein, L. (1922) Logisch-philosophische Abhandlung.
(= Tractatus). Oxford.

Wittgenstein, L. (1953) Philosophische Untersuchungen. Oxford.

Helge Lødrup:

NOEN SAMMENLIGNINGSSETNINGER SOM IKKE SAMMENLIGNER

1. En type adverbialer som er lite omtalt, er eksemplifisert i 1:

1 Per klarer nok jobben, så flink som han er

(Tilsvarende eksempler er nevnt i f.eks. Falk og Torp (1900: 262-3), Heggstad (1931:222). Typen berøres også i Bruaas (1985), fra en annen synsvinkel enn her.)

Flere eksempler med ulike kategorier:

2 Per burde ikke klage, så stor bil som han har

3 Sånn som han spiser, må han nok ha vært veldig sulten

4 Vi må vel ha en fest, så mye som vi har å feire

5 Det er rart at han ikke gir seg, så fullstendig uten sjanser som han er

Disse adverbialene står i setninger hvor taleren uttrykker en subjektiv oppfatning, og angir talerens bakgrunn for denne oppfatningen. De forekommer ikke i setninger som skal gjengi et faktum, eller i leddsetninger som ikke uttrykker en påstand fra taleren. Jf.

6 ??Per klaget, så liten bil som han har

7 ??Han som klaget, så liten bil som han har, er fra Drøbak

8 ??Da Per klaget, så liten bil som han har, burde vi ha støttet ham

Det sentrale kravet til syntagmer som fungerer adverbialt på denne måten, er at de må inneholde et ekvativt sammenligningsledd som umiddelbar konstituent. Dette kravet utelukker

S' og VP', forøvrig kan alle syntagmetyper fungere slik. Videre må sammenligningsleddet ha setningsform. 9, som ikke har det, er ikke velformet¹:

9 *Per klarer nok jobben, så flittig som en maur

Disse konstruksjonene sammenligner ikke, de bare nevner en grad. Sammenligningssetningen er aldri knyttet til samme eller like, som alltid innebærer en eksplisitt sammenligning. Likeledes er komparative sammenligningssetninger utelukket, også de brukes alltid til sammenligning.

2. Hvordan kan det ha seg at man kan angi bakgrunnen for en subjektiv oppfatning med et syntagme av en hvilken som helst kategori som inneholder en ekvativ sammenligningssetning? Det kan være opplysende å sammenligne med en annen bruk av den samme formelle størrelsen, nemlig utrop som disse²:

10 Så stor (som) du er blitt!

11 Så fine tenner (som) du har fått!

Slike syntagmer kan sies å angi grad av størrelse, tenners finhet, osv. Utrop av denne typen peker så å si på denne graden, og indikerer dermed at den er ekstraordinær.

På en måte er det akkurat det samme som skjer i den adverbiale konstruksjonen, man peker på en ekstraordinær grad, (f.eks. av Pers flinkhet), og angir dermed bakgrunnen for ens oppfatning, (f.eks. av at han vil klare jobben).

Det finnes også andre konstruksjoner hvor et ledd kan gi en bakgrunn for et subjektivt utsagn. To sentrale paralleller til den konstruksjonen som er omtalt her, er setninger med "ekstraponert" relativsetning og setninger med høyredislokering. (Se Fretheim (1976).) Jf.

-----
¹Muligens kan en slik setning være velformet hvis så flittig som en maur tolkes som fritt predikativ.

²En pussig forskjell er at som kan strykes langt lettere i slike utrop enn i andre kontekster.

- 12 Per klarer nok jobben, som er så flink
 13 Per klarer nok jobben, han som er så flink

Typene 12 og 13 representerer formelt sett generelle konstruksjoner. Men i setninger som ikke uttrykker et subjektivt utsagn, får de ikke dette spesielle innholdet:

- 14 Per klarte jobben, som er så flink
 15 Per klarte jobben, han som er så flink

I likhet med konstruksjonene med sammenligningssetning, må et ledd som skal angi bakgrunn, inneholde en setning. 16, som ikke gjør det, kan vanskelig få dette spesielle innholdet:

- 16 Per klarer nok jobben, han med de gode evnene

Videre må innholdet i setningen være presupponert.

3. Konstruksjonen i 1 ligner en annen konstruksjon, som er eksemplifisert her:

- 17 Per klarte jobben, flink som han er

flink som han er representerer et slags syntaktisk idiom, hvor overledd, subjekt og tempus kan skiftes ut. Det er begrenset til AP, og kan bare fungere som fritt predikativ. Denne predikative konstruksjonen er ulik den adverbiale på flere punkter:

- a) Den betyr noe annet, en grov parafraze er "Per klarte jobben, og han er flink". Den forekommer da også i setninger som ikke uttrykker noen subjektiv oppfatning, som 17.
- b) Predikativet må (som alle predikativer) predikere noe om subjektet eller objektet i samme setning. Derfor er f.eks. 18 ikke velformet:

18 *Vi gav jobben til Per, flink som han er

Den adverbiale konstruksjonen behøver ikke å predikere noe om noe som er nevnt i samme setning i det hele tatt, jf. 4 og 19:

19 Nå skulle vi ha vært på stranden, så fint som været er blitt

c) Den predikative konstruksjonen er ikke produktivt dannet, det viser seg bl.a. i at den ikke inneholder noen ubegrenset avhengighet. Sml.

20 *Per klarer nok jobben, flink som han ser ut til å være
21 Per klarer nok jobben, så flink som han ser ut til å være

Et argument for at det er en predikativ konstruksjon i 1 kunne være at overleddet i så flink som han er kongruerer med subjektet i helsetningen. Men det som avgjør formen på et adjektivisk overledd i denne konstruksjonen, er det det predikerer noe om, jf. 19 og 22:

22 Laget fra Drøbak vinner sikkert, så dyktige som trenerne deres er

Perifert kan AP stå uten så i den adverbiale konstruksjonen, jf. dette autentiske eksempelet, lånt fra Bruaas (1985):

23 Hvorfor politikk en sånn dag, blank som den er

Videre kan AP perifert stå med så i den predikative, f.eks. kan vel 1 perifert tolkes som en predikativ konstruksjon. Dette berører imidlertid ikke det generelle poenget at det er to ulike konstruksjoner.

LITTERATUR

Bruaas, E. (1985) Adverbial eller fritt predikativ?

Norskraft 46.

Falk, H. og A. Torp (1900) Dansk-norskens syntax.

Kristiania.

Fretheim, T. (1976) Extraposition of relative clauses. A functional approach to a problem of Norwegian syntax.

I F. Karlson (red) Papers from the third Scandinavian conference of linguistics. Turku.

Heggstad, L. (1931) Norsk grammatikk. Oslo.

SELEKSJONSREGLER - SYNTAKS, SEMANTIKK, PRAGMATIKK?

NOEN UFORMELLE BETRAKTNINGER OMKRING ET SYNTAKTISK 20-ÅRS-MINNE

John Ole Askedal

=====

I Chomsky (1965) omtales de regler som gjelder for leksikalske formativers kollokasjonspotensiale sammenfattende som "subkategorisering". For å beskrive dette innføres to typer formalismer, for det første "seleksjonsregler", og for det andre "strikte subkategoriseringsregler". Disse to typer subkategoriseringsregler atskiller seg fra hverandre både med henblikk på setningsstrukturelt doméne (i hvert fall forutsatt en konstituentanalyse av den art som legges til grunn hos Chomsky), og hva angår arten av de beskrivende faktorer (særtrekk) som inngår i formuleringen av dem.

De strikte subkategoriseringsregler beskriver de leksikalske hovedkategoriers spesifikke morfosyntaktiske omgivelser. Således tilhører det engelske ordet sincerity den leksikalske hovedkategori "N" (= "noun", dvs. substantiv), og det har som strikt subkategoriseringsfaktor "+ Det ___", som angir at sincerity nærmere bestemt tilhører klassen av artikkelselegerende substantiver (ifølge Chomsky, 1965: 107). Tilsvarende tilhører frighten den leksikalske hovedkategori "V" (= "verb"). Det har den strikte subkategoriseringsfaktor "+ ___ NP", som viser at det innenfor VP står i umiddelbar konstruksjon med en NP, dvs. er et transitivt verb. Som det fremgår av dette eksemplet, tar strikte subkategoriseringsregler for verb bare hensyn til forholdene i setningens VP-konstituent, og altså ikke til subjekt-NPer eller ledd i predikatsfrasen utenfor VP.

Ved formulering av seleksjonsregler benyttes faktorer som $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{Common} \left(\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{appellativ} \right) \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{Count} \left(\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{tellelig} \right) \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{Animate} \left(\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{levende} \right) \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{Human} \left(\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{menneskelig} \right) \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{Abstract} \left(\begin{smallmatrix} \pm \\ \pm \end{smallmatrix} \text{abstrakt} \right) \right]$, men de anvendes på systematisk forskjellig måte ved de to leksikalske hovedkategorier N og V.

Ved substantiver anvendes faktorer som de nevnte til inherent subkategorisering som [$\pm$ Common] osv. Ved verb anvendes slike faktorer derimot for å angi arten av verbets omgivelser. Eksempelvis opptrer frighten sammen med et abstrakt subjekt og menneskelig objekt, og dette bringes til uttrykk ved at dette verbets leksikonbeskrivelse vil omfatte den = typografisk - komplekse faktoren "+[[+ Abstract] Aux ___ Det [+ Animate]]". Til forskjell fra de strikte subkategoriseringsfaktorene tar faktorer av denne art hensyn til en konstituent utenfor VP, nemlig setningens subjekt-NP.

Seleksjonsregler formuleres med utgangspunkt i slike komplekse omgivelsesfaktorer; de er - for å sitere Chomsky (1965: 113) - regler som "subcategorize a lexical category in terms of syntactic features that appear in specified positions in the sentence", og dette er prinsipielt forskjellig fra den inherente subkategorisering ved de samme faktorer.

*****

Med utgangspunkt i en syntaktisk beskrivelse som på denne måten skjelner begrepsmessig mellom leksikalske kategorier, strikte subkategoriseringsregler og seleksjonsregler, kan man spesifisere et grammatikalitetshierarki, hvor avvik fra eller brudd på spesifikke typer regler vil kunne korreleres med en større eller mindre grad av grammatisk avvik fra en tilsvarende normalspråklig setning uten et slikt regelbrudd. Jfr. f. eks. (1)-(4) ((1)-(3) er sitert etter (6) (i)-(iii) hos Chomsky, 1965: 152):

- (1) sincerity may virtue the boy
- (2) sincerity may elapse the boy
- (3) sincerity may admire the boy
- (4) sincerity may frighten the boy

(1) har virtue som representant for den leksikalske hovedkategori N på et sted i setningsstrukturen hvor bare kategorien V kan forekomme. Setningen er fullstendig ugrammatisk og vel også semantisk uinterpretierbar. Stadig fullstendig ugrammatisk, men likevel muligens noe mindre avvikende er

(2), siden denne setningen i hvert fall representerer en ellers forekommende sekvens av hovedkategorier, nemlig NP - Aux - V - NP. Setningens høye grad av ugrammatikalitet beror på at man som V har et verb elapse med subkategoriseringsfaktoren "+__# " i en omgivelse foran NP, hvor et verb med subkategoriseringsfaktoren "+__NP" er påkrevet.

Setningen (3) representerer definitivt en mildere grad av avvik fra grammatisk korrekthet enn (2). Admire har den påkrevde subkategoriseringsfaktor "+__NP". Men den er likevel avvikende fordi admire har seleksjonsfaktoren "+[[+ Human] __ Aux Det [± Human]]", og i (3) er den første NP i konfigurasjonen, nemlig sincerity, inherent subkategorisert som [- Human, + Abstract]. Det er denne konflikten mellom inherent og kontekstsensitiv seleksjonal subkategorisering som bevirker nedsatt grammatikalitet i det foreliggende tilfelle, og som bevirker at (3) er avvikende i forhold til den helt normalspråklige (4).

Det grammatikalitetshierarki vi her har eksemplifisert, kan skjematisk sammenfattes på følgende måte (hvor "<" betegner "er relativt (enda) mindre grammatisk enn ...", og antallet stjerner angir graden av mangel på grammatikalitet):

- (5) (i) brudd på frasestrukturregel ved anvendelse av feil leksikalsk kategori → ***
 < (ii) brudd på strikt subkategoriseringsregel
 → **
 < (iii) brudd på seleksjonsregel → *
 < (iv) normalspråklig setning uten brudd på frasestruktur-, subkategoriserings- eller seleksjonsregel.

Ifølge Chomsky (1965: 150) er det videre mulig og sannsynlig at man kan skjelne mellom "higher level" faktorer (f. eks. [± Count]) og "lower level" faktorer (f. eks. [± Human]), slik at avvik fra seleksjonsregler som involverer "higher level" faktorer forårsaker mer graverende grammatikalitetssvikt enn avvik som bare involverer "lower level" faktorer. Chomskys fremstilling inneholder imidlertid ingen klare eksempler på denne formentlige forskjell-

len ved seleksjonsregler for leksikalske kategorier. I den grad den er empirisk begrunnet, vil avvikene på trinn (iii) i hierarkiet i (5) eventuelt kunne fordeles på to egne trinn.

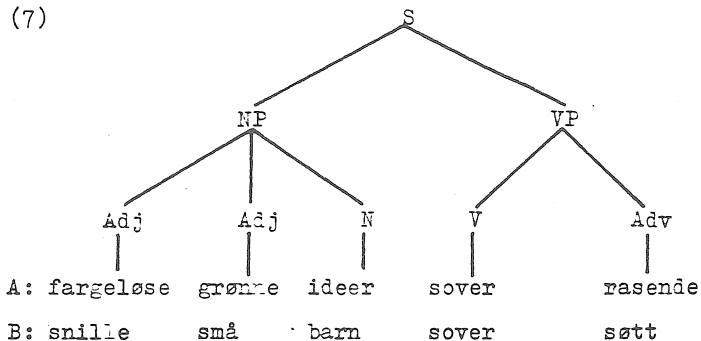
*****

Ut fra grammatikalitetshierarkiet i (5) står setninger som f. eks. Chomskys berømte eksempelsetning i (6) (Chomsky, 1965: 149, eks. (2)(i)) i en slags mellomstilling:

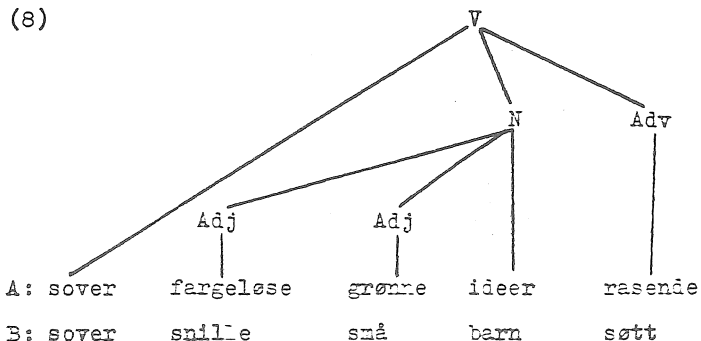
(6) colorless green ideas sleep furiously

Denne og liknende konstruerbare setninger er syntaktisk velformede både med hensyn til frasestruktur (jfr. (i) i (5)), hva enten denne formuleres etter et konstituent- eller dependensprinsipp, og strikt subkategorisering (jfr. (ii) i (5)). Jfr. f. eks. (7), med tradisjonell konstituentstrukturanalyse, og (8), som gir en dependensanalyse (etter notasjonen hos Matthews, 1981: 79 ff.); A representerer her avvik fra, og B overensstemmelse med verbets seleksjonsregler (jfr. (iii) i (5)):

(7)

(8)

Om den semantiske interpretasjon av setninger som (6) anfører Chomsky (1965: 149) at de ofte kan tolkes metaforisk:

"... these sentences are apparently interpreted by a direct analogy to well-formed sentences that observe the selectional rules in question."

*****

Det er en eksplisitt forutsetning hos Chomsky at hele subkategoriseringsapparatet - altså både de strikte subkategoriseringsreglene og seleksjonsreglene - hører hjemme i grammatikkens syntaktiske komponent. Dette er umiddelbart innlysende for de strikte subkategoriseringsreglenes vedkommende, siden de inkorporerer symboler fra den syntaktiske frasestruktur. Men det er mindre innlysende klart ved seleksjonsreglene, som bygger på faktorer som $[^{\pm} \text{Count}]$, $[^{\pm} \text{Human}]$, $[^{\pm} \text{Abstract}]$ osv. Intuitivt synes dette å være faktorer som karakteriserer egenskaper ved gjenstander, eller mer generelt visse entiteters ontologiske status og empiriske særtrekk. Dette samsvarer med at de - også hos Chomsky - primært brukes til inherent subkategorisering av leksikalske formativer, mens de kategorisymboler (som NP osv.) som kommer til anvendelse i de strikte subkategoriseringsreglene så å si gir en ekstern beskrivelse av leksikalske formativers syntagmatiske relasjoner til andre leksikalske formativer innenfor en hierarkisk struktur.

I det følgende skal vi gå litt nærmere inn på spørsmålet i hvilken grad seleksjon er et syntaktisk og/eller et semantisk fenomen.

*****

Innenfor de "generative semantikers leir" hevet det seg ganske snart (etter 1965) kritiske røster som hevdet at seleksjonen primært var et semantisk, og nettopp ikke et syntaktisk fenomen (jfr. Wierzbicka, 1976: 132 ff.; McCawley, 1968: 132 ff.). Dette alternative synspunktet var i høy grad foregrepet av Chomsky selv, som i en videreførende diskusjon av det fremlagte grammatikk-fragment påpekte at

"Selectional rules play a rather marginal role in the

grammar, although the features that they deal with may be involved in many purely syntactic processes [...]. One might propose therefore, that selectional rules be dropped from the syntax and that their function be taken over by the semantic component. Such a change would do little violence to the structure of grammar as described earlier" (Chomsky, 1965: 153).

I denne sammenheng omtales også det syntaktiske regelverk som omfatter subkategoriserings- og seleksjonsreglene som

"... a conservative compromise between the attempt to incorporate the semantic rules strictly within the syntactic component and the attempt to elaborate the semantic component so that it takes over the function of the selectional rules" (Chomsky, 1965: 159).

Den alternative måte å behandle seleksjonsfenomenene på som Chomsky kan forestille seg, er å formalisere grammatikkens semantiske komponent som en interpretativ mekanisme basert på projeksjonsregler (jfr. Katz/Fodor 1963; Katz/Postal 1964):

"The projection rules must now be adapted to detect and interpret conflicts in feature composition between grammatically related lexical items and, more generally, grammatically related constituents of base strings" (Chomsky, 1965: 154).

Av særlig interesse for grammatikalitetshierarkiet i (5) er følgende umiddelbare fortsettelse av sitatet rett ovenfor:

"The earlier discussion of deviance, in particular the definition of "degree of deviance", can be carried over with little change."

Chomsky har to hovedargumenter for å overveie en slik reformulering av seleksjonen. Det første går på den formal-tekniske omstendighet at seleksjonsreglene, slik han har formulert dem, inkorporerer symboler som er intuitivt irrelevante i sammenhengen, som "Aux" og "Det" i seleksjonsfaktoren ved friheten ontalt ovenfor (Chomsky, 1965: 155 f.). - Det andre argumentet berører forholdet mellom setninger som (9) på den

ene siden, og (10)-(12) på den andre siden (hhv. (14) og (15)(i)-(iii) hos Chomsky, 1965: 157):

- (9) John frightened sincerity
- (10) it is nonsense to speak of (there is no such activity as) frightening sincerity
- (11) sincerity is not the sort of thing that can be frightened
- (12) one can(not) frighten sincerity

Forskjellen i grammatikalitet eller akseptabilitet mellom (9) og (10)-(12) synes nemlig intuitivt å ha mer med semantisk interpretasjon i kontekst enn med syntaktiske eller syntaktisk baserte regler å gjøre. Men dette argumentet må likevel tillegges noe mindre vekt, siden matrix-omgivelser av den art som foreligger i (10)-(12) i noen grad også kan nøytralisere brudd på strikte subkategoriseringsregler, jfr. f. eks. (13) (= (16)(i) hos Chomsky, 1965: 158):

- (13) it is nonsense to speak of (there is no such activity as) elapsing a book

Det må imidlertid påpekes at det implisitt i Chomskys fremstilling ligger andre argumenter for at seleksjonen er et primært semantisk fenomen. Vi har ovenfor sitert Chomskys (1965: 149) utsagn om at setninger som (7) tolkes metaforisk, i direkte analogi med setninger hvor seleksjonsreglene er overholdt. Hvis man ikke skal gå i syntaktisk sirkel, synes det empirisk lite meningsfylt å anta at det her dreier seg om noen form for syntaktisk analogi; det er her heller tale om en semantisk analogisering som går på den denotative tøyelighet hos begreper som innenfor den foreliggende grammatikkmodell er notasjonalisert som faktorer i et syntaksbasert regelapparat.

*****

Spørsmålet er da hva Chomsky kan anføre av eksplisitte empiriske argumenter for å betrakte og notasjonalisere seleksjonen som et syntaktisk fenomen. En argumentativ hovedstrategi kommer til uttrykk i det ovenfor anførte sitatet fra Chomsky (1965: 153), hvor det pekes på at de faktorer som omfattes av seleksjonsregler også kan være ("may be")

involvert i mange rent syntaktiske prosesser. (Her er for øvrig ordvalget interessant; "many purely syntactic processes" kan lett bringe en på den tanke at seleksjonen ikke er "purely syntactic".) I forlengelsen av dette synes Chomsky å forutsette at faktorer som er relevante i slike andre syntaktiske sammenhenger, også spiller en syntaktisk rolle når de kan identifiseres i forbindelse med seleksjon. Det gis to eksempler på slike andre syntaktiske sammenhenger.

Det ene eksemplet - som Chomsky nevner sist - er verb som frighten, amuse, charm med seleksjonsfaktoren [[+ Abstract] .. ___ .. [+ Animate]] (Chomsky, 1965: 150 f.), hvis presens partisipp kan brukes "in the position of pure Adjectives", slik at man får f. eks. (14):

- (14) a very frightening (amusing, charming, ...) person suddenly appeared

Derimot får man f. eks. ikke a very hitting person eller a very walking person. - Problemet med dette eksemplet er for det første at det etter all sannsynlighet beror på en enorm overforenkling av de empiriske forhold. De nevnte verb tilhører en spesiell semantisk klasse av "emotive verb" (jfr. Kiparsky/Kiparsky 1971, König 1971). Noen av dem, men slett ikke alle, har en "adjektivisk" anvendelse hhv. adjektiviske kollokasjonsmuligheter også i andre, passive konstruksjoner, jfr. (15)-(17):

- (15) he was very frightened (of/*by ghosts)
 (16) he was much amused (by/*of her story)
 (17) he was extremely charmed *(by her sweet looks)

En ny og grundig undersøkelse av tilsvarende verb i tysk viser med all tydelighet at de - i hvert fall i dette språket - på ingen måte utgjør noen enhetlig syntaktisk klasse (Hestvik 1985). Eksemplene i (15)-(17) antyder at liknende forhold må registreres i engelsk når man går litt ut over den snevre ramme som presens partisipp av tre verb i én syntaktisk omgivelse urekkelig er. Under enhver omstendighet er det et åpent spørsmål om det virkelig også innenfor denne snevre rammen primært er seleksjonsfaktoren, og ikke heller verbets emotive karakter som må korreleres med anvendelsen i (14).

Det andre eksemplet på seleksjonalt relevante faktorerers syntaktiske relevans er betydelig mer overbevisende, men fører til gjengjeld bort fra seleksjon som verb- eller mer generelt leksem spesifikt fenomen. Det dreier seg her om det faktum at setninger som (18) er ugrammatiske på grunn av at det er valgt en form som avviker med henblikk på en bestemt verdi av faktoren $\left[\begin{smallmatrix} + \\ \text{Human} \end{smallmatrix} \right]$ ((4)(i) hos Chomsky, 1965: 150):

(18) the book who you read was a best seller

I forbindelse med slike setninger gjør Chomsky på den ene siden gjeldende at

"... no matter how selectional rules are treated, there is no doubt that such features as $\left[\text{Human} \right]$ play a role in purely syntactic rules ..."

På den annen side understrekes det imidlertid også sterkt at

"Both in degree of acceptability and manner of interpretation, they $\left[\text{dvs. setninger som (18)} \right]$ differ completely from sentences that result from a failure to observe selectional rules involving the feature $\left[\text{Human} \right]$ " (Chomsky, 1965: 150).

*****

Det foregående referat av Chomskys utlegninger om seleksjonsfaktorer og -regler er kortfattet, og må nødvendigvis være det. Men det er ikke villedende hvis det formidler et inntrykk av at Chomskys forhold til disse begrepene ikke er helt avklart, og at grunnen til det er problemene omkring seleksjonens status som syntaktisk eller semantisk fenomen.

I forbindelse med formuleringen av seleksjon ved regler som plasseres i grammatikkens syntaktiske komponent, synes de seleksjonsrelevante faktorerers syntaktiske relevans i andre sammenhenger å spille en utslagsgivende rolle. Mot dette vel egentlig heuristiske valget kan det innvendes at derved innrømmes syntaktisk særbehandling av visse faktorer en form for systematisk primatstatus i forhold til deres anvendelse ved inherent semantisk subkategorisering og den dermed sammenhengende seleksjon, med den virkning at den notasjonelle

syntaktifisering går ut over sine empirisk naturlige grenser.

I denne sammenheng bør det generelt nevnes at faktorer ("features") av forskjellige slag spiller en betydelig rolle i alle grammatikkens komponenter i Aspects-modellen. Både i den fonologiske og den semantiske komponent er bruken av faktorer grunnleggende, og i den syntaktiske komponent, hhv. i grammatikkens leksikon finner vi angivelse av leksikalsk hovedkategori (tradisjonell ordklassetilhørighet), strikt subkategorisering, seleksjon og tilgjengelighet overfor visse transformasjoner (f. eks. " $\int_{\pm}^{\pm}$ Object-Deletion $\int$ ") notasjonelt angitt som faktorer. Hos Chomsky og i en stor del av den lingvistiske tradisjon han innledet, er den deskriptive anvendelse av disse faktorene formalt regelorientert; man har et visst inventar av faktorer som karakteriserer et inventar av leksikalske formativer på ulike måter, og som så å si fordeles på ulike typer regler i en komponentielt oppbygd grammatikk.

Slike faktorer, også de som kommer til anvendelse i forbindelse med subkategorisering, kan - delvis i analogi med motsetningen mellom en "formalistisk" og en "intuisjonistisk" oppfatning av matematikken (jfr. f. eks. von Wright, 1957: 69, 89, 99 ff.) - enten oppfattes som vilkårlige symboler ("tegn på papir") eller som konstruksjoner, og da i lingvistikken klassifiserende konstruksjoner over en gitt datamengde. Det førstnevnte synspunktet foranlediger ingen spesielt interessante hypoteser om forholdet mellom språk og verden, mens det sistnevnte synet lar en klar forskjell mellom de strikte subkategoriseringsreglene på den ene siden, og seleksjonsreglene på den andre siden tre frem:

De strikte subkategoriseringsfaktorene, hhv. de kategorier som opptrer i dem inngår som systeminterne, formale bestanddeler i den syntaktiske delen av språkets koderingsystem, og er ikke utenomspråklig denoterende eller klassifiserende. Derimot har seleksjonsfaktorene "talende" betegnelser som røper deres systemeksterne ontologiske binding til eller utgangspunkt i den verden som beskrives gjennom språket; de klassifiserer i utgangspunktet entiteter utenfor språket.

Ut fra dette synet er det naturlig å oppfatte seleksjonsfaktorer som primært semantiske, og dernest å spørre i hvilken utstrekning og på hvilken måte de griper inn i eller er av relevans for det syntaktiske system.

*****

I dette semantiske perspektiv fremstår Chomskys seleksjon i form av faktorisert omgivelsesbestemmelse av leksikalske formativer som et syntaktifisert svar på spørsmålet om hva slags klasser av argumenter som forbindes med hva slags predikater. Og her er det i utgangspunktet naturlig å forvente en høy grad av samsvar med pragmatisk-ontologiske forhold. I forbindelse med at Chomsky forsyner sitt eksempelverb frighten med seleksjonsfaktoren "[+ [+ Abstract] Aux ___ Det [+ Animate]]", er det naturlig å henvise til at man vel bare kan skremme levende vesener med en viss hjernekapasitet som i hvert fall muliggjør en emosjonal reaksjon i en eller annen forstand. Faktoren [+ Animate] blir da å oppfatte som et enkelt uttrykk for dette. At man åpenbart kan la seg skremme av ikke bare entiteter med faktoren [+ Abstract], men også av høyst konkrete gjenstander, som eksempelvis personer, lavtflyvende jagerfly og høytflyvende fotballer på vidvanke, er en empirisk ufullkommenhet ved Chomskys analyse av verbet frighten, og ingen egentlig innvending mot faktorspesifikasjon mer prinsipielt.

Det er likevel grunn til å fremheve at selv om seleksjonens utgangspunkt er pragmatikk og ontologi, så må likevel regler for seleksjon anerkjennes og beholdes som en bestanddel av en grammatisk beskrivelse. Hovedgrunnen til det er følgende: For å beskrive verdens prinsipielle uendelighet har de enkelte naturlige språk til sin disposisjon bare et endelig antall ord (leksikalske formativer). Og hva verre er: De leksikalske formativenes (verbenes, substantivenes, adjektivenes, ...) antall varierer sterkt fra språk til språk, og da vel å merke også mellom forskjellige språk som tilhører samme kulturkrets, f. eks. den vesteuropeiske. Det vil si, språk tegn er - for å benytte Saussures (1964: 100 ff.) terminologi - arbitrære i to viktige henseender: for det før-

ste består det selvfølgelig normalt ingen "naturlig" sammenheng mellom fonematisk, hhv. grafematisk uttrykk og semantisk innhold. Og for det andre representerer de ulike språks leksebestand en ulik inndeling eller klassifisering av forhold i verden. (Jfr. f. eks. Hjelmslev, 1943: 48 ff. Om den videregående, såkalte "Sapir-Whorf-hypotesen" og særlig visse tyske versjoner av denne, jfr. f. eks. Helbig, 1970: 119 ff., og Geckeler, 1971: 84 ff.) I en viss forstand er den uttrykksmessige arbitraritet større og mer åpenbar enn den innholdsmessige, klassifiserende. Men begge gjenspeiler det grunnleggende faktum at enhver leksikalisering også innebærer en språklig konvensjonalisering, og ikke er en direkte naturgitt klassifisering av den fysiske og ikke-fysiske virkelighets mangfoldighet.

Dette viser seg klart ved interlingvale sammenligninger, hvor man finner eksempler på at betydningslike verb kan atskille seg fra hverandre ved forskjellige seleksjonsregler. Et enkelt eksempel gir verbene som betegner "å ta til seg næring i fast form" på norsk og tysk. Noen norske dialekter har gjennomført ete, andre - som eksempelvis visse sørøstnorske kystmål - spise, og begge verbene brukes både om dyr og mennesker, dvs. i forbindelse med subjekter med seleksjonsfaktoren [+ Animate]. Jfr. f. eks. (19)-(20):

- (19) Naboen skulle til å spise/ete middag.
 (20) Kuene hadde spist/ete kløver.

I tysk brukes essen og fressen ved subjekter med hhv. faktorspesifikasjonen [+ Human] og [- Human, + Animate], jfr. (21)-(22):

- (21) Er hatte soeben zu Mittag gegessen.
 (22) Das Reh hat mir aus der Hand gefressen.

Den omvendte fordeling har i hvert fall en utpreget stilistisk særverdi, som kan oppfattes som eller tilbakeføres til metaforisering. I Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache (1976: 899) karakteriseres bruken av fressen med menneskelig subjekt som "derb, meist abwertend", jfr. (23):

- (23) Die Leute wollen endlich etwas zu fressen haben.

Den sjeldne og nokså påfallende bruken av essen med ikke-menneskelig subjekt i (24) (sitert etter Duden, Das große Wörterbuch ... (1976: 756) karakteriseres som "verhüllend", som man i denne sammenheng vel kan oversette med "forskjønnende":

- (24) Zwei von ihnen zerren am Hinterende des Zebras, während die Löwin am Mittelteil ißt.

Særlig overbevisende eksempler på leksikalisering som språk-spesifikk konvensjonalisering er de tilfelle hvor verb med samme betydning, eventuelt også samme eller tilnærmet samme rotmorfem, har ulik argumentbestand og ulike seleksjonsregler i forbindelse med den. Et slikt forhold består mellom ty. basieren og det semantisk ekvivalente no. verb basere (seg/noe på noe).

No. basere opptrer i to forskjellige strikte subkategoriseringsomgivelser, og har ulik seleksjon i de to tilfellene:

- (i) + [___ NP PP] ; + [[+ Human] ... ___ ... [+ Abstract] på [+ Abstract]] :

- (25) Foredragsholderen baserte sitt innlegg på feilaktige opplysninger.

- (ii) + [___ Refl på-PP] ; + [[+ Abstract] ... ___ ... [+ Abstract]] :

- (26) Innlegget baserte seg på feilaktige opplysninger.

Ved det tilsvarende tyske verb basieren foreligger bare en ikke-refleksiv konstruksjon som nærmest tilsvarer den norske under (ii), nemlig:

- (iii) + [___ auf-PP] ; + [[+ Abstract] ... ___ ... [+ Abstract]] :

- (27) Der Vortrag basierte auf fehlerhaften Informationen.

Samsvaret mellom seleksjonsreglene i (26) og (27) beror uten tvil på det felles pragmatiske utgangspunkt, og forskjellene mellom (25)-(26) på den ene siden og (27) på den annen side på de ulike måter de to språk leksikaliserer den logisk-semantiske strukturering av det tilgrunnliggende pragmatiske

saksforhold på.

*****

Det synes gjennomgående berettiget å si at de faktorer som hyppigst gjør seg gjeldende i seleksjonsregler gjerne tilsvarener ontologiske hovedkategorier i et common sense-verdensbilde (jfr. de allerede gitte eksempler). Dette har formodentlig sammenheng med et slags semantisk-pragmatisk økonomi-prinsipp som tilsier at det er praktisk å omtale grupper av argumenter med samme eller beslektet pragmatisk relevansområde ved hjelp av samme leksikalske predikatuttrykk. For å ta et meget enkelt eksempel: Det er i en viss forstand enklere å ha ett verb besøke i forbindelse med objektargumenter som både betegner bekjente som er slektninger og bekjente som ikke er slektninger, enn det ville være å ha to verb, hvorav det ene som objekt hadde betegnelser for bekjente som var slektninger og det andre betegnelser for bekjente som ikke var slektninger.

Det finnes imidlertid mange eksempler på at nokså spesielle faktorer spiller en rolle for seleksjonen. Det er nok å nevne verbene som betegner dyrelyder, norsk mekre, grynne, breke, mjaue osv. (selv om disse i noen grad kan oppfattes som onomatopoetiske og dermed kommer i en viss særstilling). Et temmelig spesielt, dvs. spesialisert eksempel fra tysk er her verbet röhren (jfr. Grebe, 1966: 392), som i sin opprinnelige grunnbetydning betegner den lyd som utstøtes av brunstige hjorter, altså i setninger som (28):

(28) Der Hirsch röhrt auf der Wiese.

Men dette verbet har, i overensstemmelse med betydningsangivelsen "(bes. vom brünstigen Hirsch) schreien, brüllen, einen längeren lauten, hohl u. rauh klingenden Laut von sich geben" (Duden. Das große Wörterbuch ..., 1980: 2174) også den anvendelse som foreligger i setningene (29)-(33):

(29) Das Motorrad/Der Sportwagen röhrt um die Ecke.

(30) Die Wasserspülung röhrt.

(31) Kaum eingeschlafen, röhrt er, daß die Wände zitterten.

(32) Kim Carnes röhrt inbrünstig einen neuen Song.

(33) "Vorsicht!" röhrt der neue Lehrer.

Siden dagens mellomeuropeiske ((u)kultur)landskap i mer isøynefallende grad er befolket av motorsykler, sportsbiler, popstjerner og stressede lærere enn av brunstige hjorter, er det grunn til å tro at bruken av röhren i (29)-(33) er i ferd med å bli normalbetydningen, mens den i (28) med tiden formodentlig vil ende opp som en særkulturell betydning.

*****

Når man på denne måten oppfatter faktorer som $[\pm \text{Human}]$, $[\pm \text{Abstract}]$ osv. som semantiske konstruksjoner over pragmatiske forhold, og dessuten tar i betraktning at språksystemet som helhet er et instrument til dialektisk beherskelse av pragmatiske forhold (jfr. Klaus/Buhr, 1975: 1161), da er det bare å forvente at seleksjonsregelkategoriene også skal gjøre seg gjeldende innenfor andre områder av grammatikken enn bare ved den leksem spesifikke seleksjon. Vi har i (18) allerede anført Chomskys eksempel på at faktoren $[\pm \text{Human}]$ også fungerer som en morfologisk faktor ved engelske relativpronomener. Til ytterligere anskueliggjørelse skal nok et par eksempler nevnes.

Eksempelvis er faktoren $[\pm \text{Count}]$ relevant ved reglene for artikkelbruk i norsk. Ved generisk bruk av entallsformen av $[+ \text{Count}]$ -substantiver må man ha artikkel, som kan være bestemt eller ubestemt (34), mens substantiver med faktorspesifikasjonen $[- \text{Count}]$ ikke tillater artikkel (35):

(34) Reven/En rev/*Rev er lur.

(35) Geitost/*Geitosten/*En geitost er sunt/*sunn.

Flere språk har en i grunnen ikke helt innlysende regel som går ut på at en upersonlig passivkonstruksjon bare kan dannes av verb med seleksjonsfaktoren "+ $[[+ \text{Human}] \text{ ___ } \dots]$ ", mens personlig passiv uten videre er mulig ved "+ $[[\pm \text{Human}] \text{ ___ } \dots]$ " (begge deler i umarkert genus verbi aktiv) (jfr. f. eks. Hartung, 1962: 110, om tysk). Det vil si at man uten videre får personlige passivkonstruksjoner som (36) på grunnlag av tilsvarende aktivkonstruksjoner med verbet omringe:

(36) Hun ble med ett omringet av skumle menn med buskete sorte mustasjer/av en illsint summende myggsverm/ av et stort antall sorte Mercedeser med små røde flagg på panseret.

Derimot er neppe (38) noen mulig pendant til (37):

(37) Fuglene sang foran vinduet hennes hver morgen.

(38) ?*Hver morgen ble det sunget foran vinduet hennes av fuglene.

En tilsvarende setning uten manifest agensledd vil bare kunne oppfattes slik at det dreier seg om en menneskelig morgenfugl, jfr. (39):

(39) Hver morgen ble det sunget foran vinduet hennes.

Et interessant eksempel på (morfo)syntaktisk relevans av faktoren $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \text{Animate} \end{smallmatrix} \right]$ finnes i slaviske språk som russisk, hvor det brukes en akkusativform som er homonym med genitiv i forbindelse med nominalledd som betegner levende vesener. Til grunn for denne bruken ligger for det første ikke en naturvitenskapelig, men en antroposentrisk common sense-forståelse av verden, siden betegnelser for biologisk levende entiteter som trær, planter, mikrober og bakterier i henhold til regelen er $\left[\begin{smallmatrix} - \\ \text{Animate} \end{smallmatrix} \right]$ og står i vanlig akkusativform. (Man kan muligens se et moment av ikke pragmatisk motiverbar, språkintern konvensjonalisering i det forhold at en høyere grad av folkeopplysning ikke har ført til noen justering til $\left[\begin{smallmatrix} + \\ \text{Animate} \end{smallmatrix} \right]$ ved slike substantiver.) På den annen side finner man, stadig i henhold til den omtalte regel, en konvensjonalisert utvidelse av faktorverdien $\left[\begin{smallmatrix} + \\ \text{Animate} \end{smallmatrix} \right]$ i forhold til en common sense-oppfattning av verden, i og med at denne faktorverdi også er tilordnet ordene for "ess" (i kortspill) og "drage" (leke til å fly i luften). (Om dette jfr. f. eks. Borrás/Christian, 1977: 7 ff.).

*****

Eksemplene ovenfor viser at man i forbindelse med faktorer som $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \text{Human} \end{smallmatrix} \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \text{Animate} \end{smallmatrix} \right]$, $\left[\begin{smallmatrix} \pm \\ \text{Abstract} \end{smallmatrix} \right]$ o. a. kan iaktta en språklig konvensjonalisering på to eller tre plan.

For det første innebærer den leksemspesifikke seleksjon, altså forekomsten av bestemte argumentkategorier i forbindelse med leksikaliserte predikatuttrykk, en konvensjonalisert måte å denotere saksforhold, utsnitt av virkeligheten på. Normalt vil det her bestå et nært forhold til pragmatisk betingede allmenne forståelseskategorier (jfr. (25)-(27)). For det andre finnes det en systemintern konvensjonalisering av seleksjonskategorier i forbindelse med regler som beskriver syntaktiske prosesser av ulikt slag (jfr. f. eks. diskusjonen av (34)-(39)). Og for det tredje finnes det en form for videregående konvensjonalisering av seleksjonskategorien selv som går ut på at den får en ekstensjon som ikke lenger kan begrunnes pragmatisk i en common sense-oppfatning av verden. Føres den siste formen for konvensjonalisering langt nok, blir resultatet en ny grammatisk-syntaktisk faktor, slik man kan anta at genuskategori(e) i de indoeuropeiske språk har utviklet seg fra en pragmatisk basert sexuskategori.

LITTERATUR

- Borras, F. M./R. F. Christian 1977: Russian Syntax. Aspects of Modern Russian Syntax and Vocabulary. Second Edition. Oxford U. P.
- Chomsky, N. A. 1965: Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.
- Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. Band 1: A-Ci. Mannheim - Wien - Zürich 1976.
- Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. Band 5: O-So. Mannheim - Wien - Zürich 1980..
- Geckeler, H. 1971: Strukturelle Semantik und Wortfeldtheorie. München.
- Grebe, P. 1966: Der semantisch-syntaktische Hof unserer Wörter. I: Wirkendes Wort 16, 391-394.
- Hartung, W. 1962: Die Passivtransformationen im Deutschen. I: Studia Grammatica I, 90-114.
- Helbig, G. 1970: Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Unter dem besonderen Aspekt der Grammatik-Theorie. Leipzig.

- Hestvik, K. H. 1985: Eine empirische Untersuchung der syntaktischen Konstruktionsmöglichkeiten sog. "emotiver" Verben unter besonderer Berücksichtigung der Fügung sein + Part. II. Ein Beitrag zur Anwendung der EDV in der germanistischen Syntaxforschung. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Oslo, Germanistisk institutt, avd. A.
- Hjelmslev, L. 1943: Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse. København.
- Katz, J. J./J. A. Fodor 1963: The Structure of a Semantic Theory. I: Language 39, 170-210.
- Katz, J. J./P. M. Postal 1964: An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. Cambridge, Mass.
- Kiparsky, P./C. Kiparsky 1971: Fact. I: Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology, Eds. D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits. Cambridge U. P., 345-369.
- Klaus, G./Buhr, M. 1975: Philosophisches Wörterbuch. Band 2: Lamaismus bis Zweckmäßigkeit. Leipzig.
- König, E. 1971: Adjectival Constructions in English and German. A Contrastive (sic!) Analysis. Heidelberg.
- Matthews, P. H. 1981: Syntax. Cambridge U. P.
- McCawley, J. D. 1968: The Role of Semantics in a Grammar. I: Universals in Linguistic Theory. Eds. E. Bach, R. T. Harms. New York etc., 125-169.
- Saussure, F. de 1964: Cours de Linguistique Générale. Paris.
- Wierzbicka, A. 1976: Mind and Body. I: Syntax and Semantics 7: Notes from the Linguistic Underground. Ed. J. D. McCawley, New York - San Francisco - London, 129-157.
- Wright, G. H. von 1957: Logik, filosofi och språk. Strömningsger och gestalter i modern filosofi. Stockholm.

John Ole Askedal

Universitetet i Oslo
 Germanistisk institutt, avd. A
 P. O. Box 1004, Blindern
 N-0315 OSLO 3

